

ББК 902.7
М 31

Ягуб Маһмудлу вә б.
Алтај халглари. – Б.: Азәрнәшр, 1996. – 96 сәһ.

М 0505000000
М-651(07)-96 е'лансыз

ISBN 5-552-01670-X

ББК 902.7

© Азәрнәшр, 1996.

ӨН СӨЗ

АЛТАЈ ДҮНЈАСЫ — СІРЛІ ДҮНЈА!

Охучу мұһакимәсинә тәғдим олуған бу китаб Кореја Республикасы (Чөнуби Кореја) Асија Мәдәнијјәт вә Инкишаф Институтунун Бақы Дәвләт Университети нәздиндә — Тарих факултәсиндә јаратдығы Алтај Халглари илә Әлагә Мәркәзинин әмәкдашлары тәрәфиндән һазырланмышдыр.

"Алтај халглари" — енсиклопедик сораг китабыдыр. Әсәрдә охучуларә мүасир Алтај халглари, онларын сојкәкләри, динләри ирги мәнсубијјәтләри, адәт-ән'әнәләри, тарихи кечмишләри, мүасир дурумлары вә бир чох башга мәсәләләр барәдә жығчам мә'лумат верилир.

"Алтај халглари" китабы, һәмчинин, ејни дил аиләсинә мәнсуб олан онларла түрк, монгол, манчур-тунгус, кореја халгларинын, башга сөzlә, бүтүн Алтај халгларинын дүнәни вә бу күнүнү ваһид әсәр чәрчивәсиндә әһатә етмәк бахымындан да илк аддымдыр.

Бу күн гәрбдән Авропа илә Асијанын говшағында јерләшән Түркијә Чүмһуријјәти, шәргдән исә Кореја Республикасы илә һүдулланан Алтај дүнјасы вә бу дүнјанын өн гәдим сакинләри олан Алтај халглари инсанлығын мүасир тәрәпти зирвәсинә учалмасы үчүн мисилсиз үмүмбәшәри сәрвәтләр јаратмышлар.

Өн Асија вә Гафгазын, Гыпчаг дүзү вә Волгабојунун, Урал вә Мәркәзи Асијанын, Сибир вә Јагутстанын, Монголустан вә Кореја жарымадасынын, бүтүн түрк, монгол, манчур-тунгус халгларинын, корејалыларын, гәдим палеоасија халгларинын, онларын бу күнкү нәсилләринин, о чүмләдән ајнуларын вә јапонларын, һабелә бир чох диқәр Шәрги Асија халгларинын тарихи кечмиши вә бу күнүдүр Алтај дүнјасы!

Үмүмдүнја мәдәнијјәтинин төмәлиндә дуран Ибн Синалар, әл-Бируниләр, Низамиләр, Тусиләр, Нәваиләр, Улуғ бәјләр, Фүзулиләр вә онларын нәвә-нәтичәләри олан онларла даһи мүтәфәккирләрин һикмәт дүнјасыдыр Алтај дүнјасы!

Инсанлығын јаратдығы өн гәдим мәдәнијјәтләрин, елм, тәдрис, вә сәнәт очақларынын, өн гәдим дәвләтләрин, бүтөв цивилизасијаларын бешијидир Алтај дүнјасы!

Шәргә вә гәрбә, шимала вә чөнуба, јүзләрлә халга вә милләтә мөхсус олан гәдим әлјазмаларында, салнамәләрдә, хро-

никаларда, даш китабэләрдә дәриндән дә дәрин из гојмуш Бөјүк Һун, Чосон, Түрк, Пархе, Сәлмуг, Монгол, Һулаку, Тејмуриләр, Гарагојунлу, Агтојунлу, Сәфәви, Манчур, Османлы империяларынын, дүнја тарихиндә әбәди ад ојмуш Оғуз Хаган, Атилла, Билкә Хаган, Алп Арслан, Ли Сон Ге, Чинкиз Хан, Баты Хан, Газан Хан, Осман Гази, Әмир Тејмур, Узун Һәсән, Фатех Султан Мехмет, Султан Сүлејман Гануни, Шаһ Аббас, Абахәј Хан, Доргун Хан, Надир Шаһ вә башгалары кими онларла бөјүк сәркәрдәләрин, дәвләт хадимләринин тарихидир бу тарих!

Алтај халгларынын дүнасы вә бу халглара мәнсуб олан надир сәнәткарларын иштиракы илә учалдылан мәшһур Сәмәргәнд вә Бухара абидәләридир, Пулгукс мәбәдидир, Тач Маһалдыр, Шејх Сәфи Комплексидир, тәкрарсыз Тәбриз вә Исфәһан абидәләридир, мәшһур Султанијјә күнбәзидир — бу шанлы тарихин өзәмәтли јадикарлары вә мисилсиз сәнәт инчиләри!

Бүтүн буларла јанашы, һагты тапдаланмыш дүнјадыр Алтај дүнјасы. Јүзишләр бојунча Атиллаларын, Чинкиз Ханларын, Баты Ханларын, Әмир Тејмурларын, Сәфәви, Манчур вә Османлы императорларынын гисасыны алмышлар Алтај халгларындан! Тарихдә мисли көрүмәмиш ганлы муһарибәләр, гыргылар, гәтләр, вәһшиликләр, бир сөзлә, һәр чүр гејри-инсани методларла доґма јурд-јувалары, дилләри, динләри, мәнәви вә мадди сәрвәтләриндән мәһрум едилмишләр Алтај халглары! Гәдим Алтај-түрк дәвләтләри вә халгларынын бир чоһу, онларын јаратдыглары өзүнәмәхсус мәдәнијјәтләрлә бирликдә мәһв едилмиш, ја да инчә дүшүнүлмүш мәкрли сијасәтлә ассимлијасија уґрадылыб јох едилмишләр.

Совет Империясынын сүгүтү нәтичәсиндә, һазырда, Гыпчаг дүзү вә Гафгаздан Узаг Шәргә гәдәр кениш әразидә Алтај халгларынын вә онларын улу мәдәнијјәтләринин дирчәлиши дәврү башланмышдыр. Алтај халгларынын Еркенекондан јени чыхышыдыр бу дирчәлиш!

Истиглал јолларына чыхмыш Азәрбајчан Республикасы, һәмчинин Мәркәзи Асијанын мүстәгил түрк дәвләтләри — Өзбәкистан, Газахыстан, Гыргызыстан вә Түркмәнистан республикалары дүнја бирлијинин бәрабәр һүгүтү үзвләри олмагла јанашы, ики гүдрәтли Алтај-түрк дәвләти арасында — Түркијә илә Кореја арасында гардашлыг көрпүсү ролуну ојнамаға башламышлар.

Русија Федерасијасы тәркибиндә галан Алтај-Түрк халгларынын өз сәјекләринә гајдышы просеси күчләнмишдир.

Улу кечмишин дәрин гатларында ваһид көкә, ејни мәншәјә бағланан түрк, монгол, манчур-тунгус халглары вә корејалыларын гардашлыг әлагәләринин дирчәлиши тарихи ганунаујун-

лудур, заманын һөкмүдүр. Ејни көкдән төрәмиш олан бүтүн бу халглар, һәр шејдән әввәл, дил бахымындан структуру, сөз ештијаты вә мәншәјинә көрә бир-бирилә ајрылмаз сурәтдә бағлы олан ваһид аиләдә — Алтај дил аиләсиндә бирләшир.

Сијасәт, силаһ вә сәрһәдләрин ајры салдығы Алтај халглары узун заман бир-бирилә әлагә сахлаја билмәсәләр дә, онларын гардашлығыны улу бабаларын јаратдығы мүштәрәк мадди вә мәнәви мәдәнијјәт абидәләри горујуб сахламышдыр. Бу күн Анадолу, Күнеј вә Гузеј Азәрбајчан, Мәркәзи Асија, Алтај јурду вә Кореја да дахил олмагла олдуґча кениш әразидә јайылымыш гәбирүстү гочбашы абидәләр бүтүн бу халгларын ән гәдим заманларда ваһид тотемә — дини инанча бағлы олдуғларыны көстәрир.

Тарихин сонракы чәк-чевирләриндә ајры-ајры динләри гәбул етмиш вә ја буна мәчбур едилмиш Алтај-түрк халглары өзләринин кечмиш шаманчы көрүшләрини бу вә ја диқәр дәрәчәдә инди дә сахламагдадырлар.

Улу Танрыја ситајиш, Танрычылыг Алтај-түрк халгларынын ән гәдим тәкаллаһлы дини иди. Гәзәбли ашларында өз варлығыны көј курултусу вә илдирым чахмасы илә билдирән Танры (Тангры, Тенгри, Тингри, Тенгрит, Тангун вә с.) хан бүтүн Алтај-түрк халгларынын төк Аллаһы иди. Исламы, буддизми, христианлыгы, јәһудалыгы (иудаизми) вә башга динләри гәбул етмәләринә бахмајараг, Мәркәзи Авропадан Узаг Шәргәдәк кениш әразидә јашајан бир чоһ Алтај халглары Танры ханын адыны мүхтәлиф формаларда инди дә јашатмагдадырлар.

Археологларын ашкар етдикләри вә демәк олар ки, бир-биринин тәкрары олан гәдим мәдәнијјәтләр, гаја тәсвирләри, өз араларында лүгәтсиз данышан Орхон-Јенисеј јазылары, "Китаби-Дәдә Горғуд", "Манас", "Гесер", "Чангар", "Мадаај Гара", "Урал Батыр", "Једикәј", "Алпамыш", "Короғлу", "Чхунјан һаггында һәкајәт" вә б. халг гәһрәманылыг дастанлары, шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри, бир-бирилә сәсләшән, бә'зән дә ејниләшән мәишәт вә дүшүнчә тәрзи Алтај дүнјасыны ејниләшдирир, ваһидләшдирир, даһа да өзәмәтли едир!

Алтај халгларынын ваһид көкә бағланмасы, о чүмлдән Азәрбајчан халгы вә Азәрбајчан дили илә Алтај халглары вә Алтај дилләри арасындакы сых бағлылыг тәдгигатчылара јахшы мәлүмдур. Бунула белә, охучулара билдирмәк истәрдик: Алтај халглары илә Әлагә Мәркәзиндә корејалы достларла бирликдә апардығымыз илкин тәдгигатлар сүбүт едир ки, Азәрбајчан вә Кореја дилләри бир чоһ һалда үмуми ганунаујунлуғларла, сөз тәркибинә, ајры-ајры терминләри мәншәјинә, сөздүзәлдичи шәкилчиләрә, фе'лин формаларына, һәтта вурғуја көрә дә бир-биринә чоһ бәнзәјир.

Археологи газынтылар, антроположи вә этногенетик мүшаһидәләр һәлә ерамыздан чох-чох әввәл Арлыг дәнизи вә Хәзәр һөвзәсиндән Алтаја вә Узаг Шәргә, орадан да керижә миграсиялар олмасы барәдә мүлаһизәләр сөйләмәјә әсас верир. Бир сөзлө, кәләчәк тәдгигатлар Аралыг дәнизи, Өн Асија, Хәзәр һөвзәси, Алтај вә Узаг Шәрг мэдәнијјәтләринин охшарлығы вә онлары јарадан халгларын мүштәрәк тарихи барәдә чох һәгигәтләрин үзәринә ишыг салачагдыр!

Бу һәгигәтләрин мәркәзиндә исә Алтај дүнјасы дурур, сирли-сәһрли бир Дүнја! Һәм дә бүтүн бу мэдәнијјәтләр вә халглар арасында әләгәләндиричи рол ојнајан бир Дүнја!

Фәрәһли һалдыр ки, һазырда бу ечазкар дүнјаја, онун өјрәнилмәсиә дигтәт хејли артыб. Гәрбдә Түркијә Чумһуријјәтинин, Шәргдә исә Кореја Республикасынын алимләри бу сәһәдә чидди ахтарышлар апарырлар. Кореја Республикасынын бир чох университетләриндә ајрыча түрколокија вә ја алтајшүнаслыг кафедралары фәалијјәт кәстәрир. Асија Мэдәнијјәт вә Инкишаф Институту бу сәһәдә хүсусиә угурлу аддымлар атмагдадыр. Институтун АБШ (Лос Анчелес), Јапонија (Осака), Өзбәкистан (Дашкәнд), Азәрбајчан (Бакы) вә Вјетнамда филиаллары јарадылмышдыр.

Асија Мэдәнијјәт вә Инкишаф Институтунун әмәкдашлары Түркијә, Монголустан вә Чиндә дә ахтарышлар апарырлар. Бу да әбәс дејил: Алтај дүнјасынын сирләрини ачмаг үчүн гардаш өлкәләрин алимләринин өз гүввәләрини бирләшдирмәләри кәрәкдир! Асија Мэдәнијјәт вә Инкишаф Институту бу илдән башлајараг "Мәркәзи Асија Арашдырмалары" адлы журнал да нәшр етдирәчәкдир. Гардаш өлкәнин алимләринә, иш адамларына бу төмәннасыз һуманитар фәалијјәтләриндә бирчә арзумуз галыр: Угурлар олсун, әзиз гардашларымыз!

Алтај јурду Танры јурду, Алтај дағлары Танры дағларыдыр – улу Танры јардымчымыз олсун!

Јагуб Маһмулду

тарих елимләри доктору, профессор,
Әмәкдар елим хадими (Бакы)
Доктор Чу Ыонг Чонг (Сеул)

ТҮРК ХАЛГЛАРЫ

Азәрбајчанлылар
Алтајлылар
Балкарлар
Башгырдлар
Гагаузлар
Газаклар
Гарагалпаглар
Гараимләр
Гарачајлылар
Гумуглар
Гырғызлар
Долганлар
Јакутлар
Јүјгулар
Ногајлар
Өзбәкләр
Саларлар
Татарлар
Тофалар
Тувалылар
Түркләр
Түркмәнләр
Урјанхајлар
Ујгурлар
Хакаслар
Чувашлар
Шорлар

Азәрбајчанлылар [*Azərbaycanlılar*] – Алтај халглары **турк** групунун **огуз** голуна мәнсуб халг. Азәрбајчан Республикасы (**Шимали Азәрбајчан**) вә **Чәнуби Азәрбајчанын** (Иран Ислам Республикасынын шимал өјаләтләри) өсас әһалиси. Өзләрини **азәрбајчанлы** адландырырлар. **Азәрбајчан туркләри** вә ја **азәри туркләри** кими дә таныырлар. Мүхтәлиф дөврләрдә **туркләр**, **Гафғаз туркләри**, **татарлар**, **Гафғаз татарлары** да адландырылмышлар. **Алтај** дил аиләси **турк** групунун огуз голуна мәнсуб олан **Азәрбајчан** дилиндә данышырлар. **Аз** (авропа) иргин **хәзәр** (**каспи**) типинә аид олунурлар. Мүсәлмандырлар (бир һиссәси сүннү, галанлары шиәдир). Сојкөкләриндә башлыча олар **искит** (**скиф**), **сак**, **һун**, **булғар**, **хәзәр**, **барсил**, **печенег**, **сувар**, **зыпчак**, һабелә башга түрк вә гејри-түрк етнослары иштирак етмиш, **огуз туркләри** (**аггәјунлулар**, **арагәјунлулар**, **сәлчуғлар** вә б.) һәлледиçi рол ојнамышлар. Сајлары 30 милјондан чохдур. Мүһүм һәрби-стратежи мәнтәгә олан Азәрбајчаны ишғал етмәјә вә бурада мөһкәмлән-

мәјә чалышан бөјүк дәвләтләрин (Иран, Бизанс, Әрәб хилафәти, Русија, ССРИ вә б.) Гафғазы азәрбајчанлылардан "тәмизләмөк" сијасәти нәтичәсиндә даим тәғибләрә, сүркүнләрә, сојғырымларына мөһруз галан азәрбајчанлылар дүнјанын мүхтәлиф өлкәләринә сәпәләнмишләр. Һазырда Азәрбајчан Республикасы вә Ирандан башга Күрчүстанда (өлкәнин чәнуб-шәргиндәки тарихи Борчалы маһалында вә башга јерләрдә), Русија Федерасијасы, Түркия, Ираг, Газахыстан, Өзбәкистан, Түркмәнистан, Гырғызыстан, Тачикистан, Украјна, Беларус, Литва, Латвија, Естонија вә башга өлкәләрдә јашајырлар. Бир чох Европа, Асија вә Америка өлкәләриндә азәрбајчанлы диаспорлары фәалијет көстөрир.

Азәрбајчан халгынын формалашмасы шималдан Баш Гафғаз дағлары, чәнубдан Орта Иран дағлары, гәрбдән Шимали Күрдүстан дағ силсиләси, шәргдән исә Хәзәр дөнизи илә әһатә олунан тарихи Азәрбајчан торпағларында баш вермишдир. Археоложи тапынтылар, о чүмлөдән тәҗрибән јарым милјон ил бундан

эввэл јашамыш Ашел дөврүнө аид гөдим инсанын (*Азыл адамы* вә ја *Азыхантрон*) чө-нө сүмүјү Азербайчанын ибти-даи инсанларын формалашдыг-лары эразие дахил олдуғуну сүбуг едир. Дүнјанын өн гөдим инсан мөскөнлөриндөн бири олан Азербайчанын өһалиси һөлө гөдим даш дөврундөн (*палеолит*) башлајараг јүксөк мөдөнијјет јаратмышдыр. *Орта даш дөвру* (мезолит) вә *јени даш дөврлөриндө* (неолит) Азербайчан өһалиси отураг һөјата кечмиш, әкинчилик, малдарлыг, мүхтәлиф сәнәт саһәләри илө мөшғул олмаға башламышдыр.

Азербайчан халгы гөдим дөвләтчилик ән'әнәләринө мал-кидр. Азербайчанда илк дөвләт гурумлары һөлө е. ә. III минилликдө јаранмышдыр. Е. ә. I минилликдө – е. I миниллијинин эввәллөриндө *Мана, Искит* (Скиф) *шаһлыгы, Албанија вә Атропатен* кими гүввәтли дөвләтлөр мөвчуд олмушдыр. Бу дөвләтлөр Азербайчан халгынын тәшәккүлүндө мүһүм рол ојнамышлар. III әсрдө Азербайчаны Сасани-Иран империјасы, VII әсрдө исә Әрәб хиләфәти ишғал етди. Тәгрибән 600 ил давам етмиш Иран вә әрәб зүлмү Азербайчан халгынын тәшәккүлү просесини дајандыра билмәди. Јаделлилөрин Азербайчан өһалисини әридиб јох етмөк сијасәтинө бахмајараг, узун тарихи дөвр әрзиндө өлкөнин бүтөвлүкдө һәммин империјаларын тәркибиндө ол-

масы нәтичәсиндө дахили өла-гәләр кенишләнди. Ишғалчы-лара гаршы мүбаризә өһалини даһа сых бирләшдирди. Ваһид халгын јаранмасы просеси сүр'өтләнди. Түрк этнослары бу просесдө мүһүм рол ојна-дылар. VII әсрдө ислам дини-нин гәбул олунмасы Азербай-чан халгынын вә ваһид дилин тәшәккүлүнө һәлледици тә'сир кестәрди. Хилафәт дағылдыг-дан сонра – IX әсрин ортала-рындан Азербайчанда јени сијаси дирчәлиш башланды: *Сачиләр, Ширваншаһлар, Салариләр, Рәввадиләр, Шәддадиләр* дөвләтләри јаранды. Азербайчан түрк дили бүтүн өлкә эразисиндө әсас үнсијјет васитәсинө чеврилди. Азербайчан торпагларында Азербайчан вә үмүмтүрк әдә-бијјатынын шаһ әсәри олан "Китаби-Дөдө Горғуд" дастан-лары јајылды. Оғуз-сәлчуг ахынлары (XI әсрин орталары) нәтичәсиндө Азербайчан хал-гынын тәшәккүлү просеси баша чатды. Түрк-ислам бир-лији Гафгазда һәлледици амилә чеврилди.

IX әсрин орталарындан Гафгазда, һабелә бүтүн Јахын вә Орта Шәргдә түрк-ислам империјаларынын ролу артды. Азербайчан узун заман бу дөвләтләрин мәркәзи вилајәти, Тәбриз исә пајтахты олду. XV–XVIII әсрлөрдө Шәргин кениш эразили Гарағојунлу, Ағгојунлу, Сәфәви вә Әфшар империјалары билаваситә Азербайчан сүләләләри тәрә-финдөн идарә олунурду. Бу,

Азербайчанын дахили вә беј-нәлхалг өлагәләринө мүсбәт тә'сир кестәрир, Азербайчан халгынын мадди вә мө'нәви мөдөнијјәтинин тәрөггисинө әлверишли шәраит јарадырды. XVIII әсрин II јарысында Азербайчан хырда дөвләтләрө – ханлыглары парчаланды. Бундан истифадә едән Иран вә Русија өлкөни өз араларын-да мүһарибә мејданына чевир-диләр. Күлүстан (1813) вә Түркмәнчәј (1828) мугавиләлә-ринө әсасән Азербайчан ики империја арасында бөлүшдү-рүлдү: *Шимали Азербайчан* Русијаја, *Чәнуби Азербайчан* исә Ирана гатылды. Азербай-чан халгынын шималда рус-лашдырылмасы, чәнубда исә фарслашдырылмасы дөврү башланды. Русија Шәргә доғ-ру даһа да ирәлиләмөк үчүн азербайчанлылары Гафгаздан сыхышдырыб чыхармаг сија-сәти јеритмөјә башлады; өзүнө дајаг јаратмаг үчүн ишғал ет-дији Азербайчан торпагларына, хүсусән кечмиш Ирәван вә Нахчыван ханлыгларынын әра-зисинө гоншу өлкөлөрдән күт-ләви сурәтдә ермәни өһалиси көчүрдү. Ермәниләр мүсөлман-лар үзәринә галдырылды вә азербайчанлылары гаршы күт-ләви гырғынлар тәрәдилмәси-нө башланды. Русијадан Азербайчана христиан өһалисинин көчүрүлмәсинө дә бу замандан башланды. Ејни чүр сијасәт Азербайчанын чәнубунда да һөјата кечирилирди. Нәтичәдө һәм шималда, һәм дә чәнуб-да азадлыг мүбаризәси күч-

ләнди. Азербайчан халгы Ру-сија вә Иран ағалыгына гар-шы дөфәләрлә үсјана галхды. 1918-чи илдө Шимали Азербайчанда шәргдө илк респуб-лика (Азербайчан Демократик Республикасы) јарадылды. Чәнуби Азербайчанда исә мүстә-гил Азадыстан дөвләти гурул-ду. Лакин һәр ики Азербайчан дөвләтинин болшевик Русијасы вә Иран шаһлыгы ган ичәри-синдө боғду. Русија вә Ира-нын әсарәти бәрпа олунду. 1945-чи илдө Азербайчанын чәнубунда јарадылмыш Милли һөкүмәт дә мүртәчө Иран ре-жими тәрәфиндөн деврилди. Азербайчанлылары шималы-чәнублу өз доғма вәтәнләрин-дән зорла көчүрүлмәси дөврү башланды. Иранын Пәһләви режими заһирән "дини бир-лик" (мүсәлман-шиә бирлији) сијасәти јеридир, әслиндө исә Азербайчан дилиндө тәһсили гадаған етмәклә азербайчанлы-лары бир халг кими әридиб јох етмөјә чалышырды.

ССРИ-нин дағылмасы про-сесиндө Шимали Азербайчан-да Азербайчан дөвләтчилији јенидән дирчәлди. Мүстәгил Азербайчан Республикасы јаранды (18.X.1991). Буна јол вермөк истәмәјән харичи гүв-вәләр јенидән ермәни-азербай-чан гаршыдурмасы вә сүн'и "Гарабағ проблеми" јаратды-лар. Ермәнистан Азербайчана гаршы тәчавүзкар мүһарибәјә галдырылды вә она һәр чүр көмөк кестәрилди. Азербайчан эразисинин 20 фаизи ишғал олунду. 1 милјондан чох азерб-

байчанлы гачгына чеврилди. Һазырда демократија вә сәр-бәст игтисадијат јолуну сечән Азәрбајчан Республикасы мүрәккәб дахили вә бејнәл-халг шәраитдә өз мүстәгил-лијини горујуб сахлајыр вә әрази бүтөвлүјүнүн бәрпа олунмасы уғрунда мүбаризә апарыр.

Азәрбајчанлыларын ән'әнә-ви мөшгулијјәтләри әкинчилик вә малдарлыгыдыр. Кәнд тәсәр-рүфатында бағчылыг, үзүмчү-лүк, ипәкчилик, памбыгчы-лыг, түтүнчүлүк, чајбечәрмә, гојунчулуг, ири бујнузлу мал-гара сахланылмасы вә башга саһәләр әсас јер тутур. Гәдим тарихә малик олан әсас сән-нәткарлыг саһәләри тохучулуг, халчачылыг, зәркәрлик, мискәрлик вә дулусчулугдур. Ән'әнәви јемәкләриндә әт, сүд, кәјәрти вә ун мөһсулла-рындан истифадә олунур. Го-јун әтини чох хошлајырлар. Сүддән *агыг, ајран, зурут, шор*, әтдән исә *г о в у р м а, д о л м а*, мүхтәлиф чүр ка-баблар, сулу хәрәкләр вә башга јемәкләр һазырланыр. XVI әсрин орталарында Азәр-бајчанда олмуш инкилис дип-ломаты Антони Ченкинсон үчүн дүзәлдишмиш сүфрәјә 290 чүр јемәк, ширнијјат вә мејвә чыхарылмышды. Азәрбајчанда дүјүдән һазырланан пловун 50-јә гәдәр нөвү вар. Әсас ички-ләри чај, шәрбәт вә ајран-дыр. Ән'әнәви киши кәјимлә-ри кәјнәк, архалыг, шалвар, чораб вә папагдан ибарәтдир. Архалыгын үстүндән исә чуха

кәјинилерди. Ән'әнәви гадын кәјими кәјнәк, зәриф парча-дан тикилән енлибалаг шал-вар, архалыг вә енли туман-дан ибарәтдир. Гадынлар башларына *кәләгајы* (ипәкдән тохунмуш хүсуси бәзәји олан јайлыг) өртүрләр. Бојунларына даш-гашдан вә баһалы метал-лардан һазырланан бојунбағы тахырлар. Јашајыш мәнзиллә-ри ев (*өј*) адланыр.

Азәрбајчан халгынын гә-дим вә зәнкин мәнәви мөдә-нијјәти вардыр. Фолклорла-рында гардаш түрк халглары илә мүштәрәк абидәләр олан "Китаби Дәдә Горгуд", "Кор-оғлу", "Шаһсәнәм вә Гәриб", һәмчинин "Шаһ Исмајыл", "Әсли вә Кәрәм", "Гурбани", "Аббас вә Күлкәз" кими мөшһур дастанлары хүсуси јер тутур. Нағылларынын әсас персонажлары горхмаз икид-ләр, кәзәл пәриләр, тәпә-кәзләр, горхунч дивләр вә с.-дир. Халг ләтифәләринин гәһ-рәманлары һазырчаваб Молла Нәсрәддин, Кечәл, һачы да-јы, Бәһлул Данәндәдир. Әсас мусиги аләтләри с а з г а р а з у р н а, т а р, т ү т ө қ, н е ј, к а м а н ч а, н а ф а р а в ә г а в а л д ы р.

Азәрбајчан халгы бәшә-ријјәтә Томирис, Атропат, Јусиф ибн Сач, Гара Јусиф, Чаһаншаһ, Сара хатун, Узун Һәсән, Шаһ Исмајыл Хәтаи, Шаһ Аббас, Надир шаһ Әфшар, һачы Чәләби, Ә. Топчубашов, М. Ә. Рәсулза-дә, Һ. Ә. Әлијев кими бөјүк дәвләт хадимләри, Бәһмәнјар,

Н. Кәнчәви, Сәфиәддин Ур-мәви, Н. Туси, И. Нәсими, М. Фүзули, А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов, М. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә, Һ. Чавид, М. Шәһријар, Ү. һачыбәјов, М. Магомајев, С. Вуғун, Г. Га-рајев, Ф. Әмиров кими надир дүһалар бәхш етмишдир.

Азәрбајчан Республикасын-да сәнәјенин ән инкишаф ет-миш саһәләри нефт-газ мөһ-суллары истәһсалы вә чиһаз-гајырмадыр. Хәзәр дәнизинин Азәрбајчан секторунда зәнкин нефт јатаглары вардыр.

Ән бөјүк вә гәдим шәһәр-ләри Шимали Азәрбајчанда Бақы, Кәнчә, Шәки, Ша-маһы, Нахчыван, Чәнуби Азәрбајчанда Тәбриз, Мара-ға, Гәзвин, Урмијә, Зәнчан вә башгаларыдыр. Гәдим Азәрбајчан шәһәри Дәрбәнд һазырда Русија Федерасијасы тәркибиндәдир.

Әдәбијјат: Азәрбајчан тарихи. 3 чилдә, Бақы, 1958-61; Бүнја-дов Т. Ә. Азәрбајчанда әкинчилијин инкишафы тарихиндән. Б. 1964. Шә-рифли М. Х. IX әсрин II јарысы – XI әсрләрдә Азәрбајчан феодал дәвләтләр-и. Бақы, 1978. Маһмудов Ј. М. Сәјјаһ-лар, кәшфләр, Азәрбајчан. Бақы, 1985. Бүнјадов З. М. Азәрбајчан VII-IX әср-ләрдә. Бақы, 1989. Сумбатзаде А. С. Азәрбајджанцы – этногенез и форми-рование народа. Баку, 1990. Гејбул-лајев Г. Азәрбајчан түркләринин тө-шәккүлү тарихиндән. Бақы, 1994. Маһмудов Ј. М. Азәрбајчан тарихи. Ин-тибаһ дөврү (IX әсрин II јарысы – XIII әсрин әввәлләри). Бақы, 1995. Азәр-бајчан тарихи (узак кечмишдән 1870-чи иләрә гәдәр). Бақы, 1996.

Алтајлылар [Altaylılar] – Алтај халглары *түрк* групунун *шәрги һун* голуна мәнсуб халг. Русија Федерасијасы Дағлыг Алтај Мухтар Респуб-ликасынын әсас әһалиси. Өз-ләрини *алтај кижии* (*алтај киши – алтај киши си, алтај адамы*) адланды-рырлар. Алтај дил әиләси *түрк* групунун *зыргыг-зыпчаз* голуна мәнсуб алтај дилин-дә данышырлар. Ән бөјүк ет-нографик грушлары: *телеут-лар, тубалар, чилкәнлиләр, теленкитләр, телесләр, кумандинләр, челканлар*. Антроположи чәһәтдән аз (авропа) ирглә *сары* (монгол) ирг арасында кечид ирги са-јылан *туран* иргинә мәнсуб-дурлар. Дини бахышларына кәрә шаманчыдырлар. Сајла-ры 71 миндән чохдур (1989). Алтајлыларын сојкәкләриндә башлыча олараг *түрк*, гис-мән дә *монгол вә угор* тајфа-лары иштирак етмишләр. Мүасир алтајлыларын јашады-ғы – Дағлыг Алтај, бөјүк Ал-тај дијары, Алтај дөврү үму-мијјәтлә түрк халгларынын гәдим тарихиндә, улу кечми-шиндә, фолклорунда мүһүм рол ојнамышдыр.

Алтајлыларын јашадығы әрази е. ә. III әсрдән е. XIII әсринәдәк *Һун, Көјтүрк, Уғур* хаганлылары вә *араки-тајлар* дәвләтинин тәркибин-дә олмушдур. XIII әсрин әв-вәлләриндән XVIII әсрәдәк исә бу әрази Монгол импери-јасынын вә мүхтәлиф феодал дәвләтләришин тәркибиндә иди.

Алтајлыларын бир hissəsi ојратларын јаратдыгы *Чунгар* ханлығынын эразисиндө јашајырдылар. Узун мүдөт эрзиндө монгол халqlары илө сых өлагө вө гајнајыб-гарышма просеси алтајлыларын антрополокијасына мүөјјөн тө'сир көстөрмишдир. XVIII әсрин I јарысында алтајлылар Русија ишғалына мө'руз галдылар. Чаризмин күчлү христианлашдырма вө руслашдырма сijasөтинө бахмајараг алтајлылар өз етник варлыqlарыны вө дини инанчларыны (шаманчылығы) горујуб сахладылар. XX әсрөдөк алтајлыларда *сеок* (сүмүк) адланан нөсли группар галмагда иди. *Һәр с е о к* (сүмүк) нөслинин өз ады варды вө һәр бир нөслин үзвлөри ата хөтти илө гоһум сајылырдылар. Сүмүк нөсиллөри өз нөсли адөт-ән'әнөлөрини дө ата хөтти илө давам етдиридилөр.

Чар мүтлөгијәти дағылдыгдан сонра 1922-чи илдө алтајлыларын јашадыгы эразидө Русија Совет Федератив Сосиалист Республикасы тәркибиндө Ојрат Мухтар Виляјәти јарадылды. Лакин бу мухтар виляјәтин ады тарихи вө етник чөһөтдөн јерли (аборикен) халгын адына ујғун олмадығындан 1948-чи илдөн Ојрат Мухтар Виляјәти Дағылыг Алтај Мухтар Виляјәти адландырылмаға башланды. Һөмин виляјәт 1992-чи илдөн Русија Федерасијасы тәркибиндө Мухтар Республика статусу алмышдыр вө һазырда Дағылыг Алтај Мухтар Республикасы адланыр.

Алтајлыларын ән'әнөви мөшғулијәтлөри малдарлығыдыр. Әкинчилик вө маралчылығы да инкишаф етмишдир. Овчулуг, хөзчилик вө арычылығы да мүһүм төсөррүфат сахөлөриндөндир. Ағач тирлөрдөн вө тахтадан тикилмиш (дикинө басдырылмыш) евлөрдө јашајырлар. Мөнзиллөри кил собаларла исидилир. Евлөрин дамыны ағач габыqlары илө өртүрлөр. Шимали алтајлылар (*тубалар, челканлар, кумандинлөр вө б.*) башлығыч олараг *јарымгазма јузбаларда* јашајырлар. Чөнуби алтајлылар (*алтај-кижи, теленкит, телеут вө б.*) даһа чох јарымкөчөри малдарлығыла мөшғул олдуqlарындан конусвари алачыqlарда јашајыр, јемөклөриндө сүд вө әт мөһсулларындан кениш истифадө едирлөр. Алтајлыларын әсас јемөклөриндөн бири дө балыгдыр. Гурудулмуш балыға *г а л ј а н д е ј и р л ө р*. Ән кениш јабылан јемөклөри *т у т п а ч* (гурубалыг әриштөси) вө *т а л к а н д ы р* (говрулмуш арпа һоррасы). Әсас нөглијат васитөси атдыр. Кејимлөри әсасән шалвар вө көјнөк, үстүндөн халат, һөмчинин узунголлу гојун күркү вө дәри чөкмөдөн ибарөтдир.

Алтајлыларын зөнкин фолклору вардыр. Епос ("*Козүмеј*", "*Алтај Бучај*", "*Мадаај Гара*" вө б.), нағыл, маһны, аталар сөзү вө с. фолклор нүмүнөлөриндө халгын јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризөси, хошбөхтлик

арзулары әкс олунмушдур. XIX әсрдө бөјүк јазычы М. В. Чевалков алтај халгынн маарифлөнмөсиндө бөјүк хидмөт көстөрмишдир. XX әср алтај јазылы өдөбијатынн инкишафында М. В. Мундус-Једоков, П. А. Чагат-Стројев, П. В. Кучијак, Ч. А. Чунижеков, А. Сарујева вө башгаларынн бөјүк хидмөти олмушдур.

Дағылыг Алтај Мухтар Республикасында өһалинин өсасән кәнд төсөррүфаты илө (һөјвандарлығы, маралчылығы, әкинчилик, хөзчилик, овчулуг, арычылығы вө с.) мөшғул олмасына бахмајараг, бурада сөнајенин дө ролу кетдикчө артмагдадыр. Сөнајө мөһсулларынын 70 фаизиндөн чоху јејинти вө јүнкүл сөнајө сахөлөринин пајына дүшүр. Бурада зөнкин дөмир филизи јатаqlары вар. Пајтахты Горно-Алтајск шөһөридир.

Әдөбијат: Ярхо А. И. Алтасаянские турки. Антропологический очерк. Абакан, 1947; Потапов Л. П. Очерки по истории алтайцев. Москва-Ленинград, 1953; Потапов Л. П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Ленинград, 1961; Очерки по истории Горно-Алтайской автономной области. Горно-Алтайск, 1973; Этнография народов Алтая и Западной Сибири. Новосибирск, 1978; Раллов В. В. Из Сибири. Москва, 1989; Население СССР. Москва, 1990.

Баятлар [Bayatlar] – Азәрбајчанлыларын (Азәрбајчан түрклөринин) етнографик группу. *Алтај* дил аиләси *турк* группунун *огуз* голуна мәнсуб олан *Азәрбајчан* дилиндө да-

нышырлар. Азәрбајчан халгынн төшөккүлү просесиндө иштирак етмишлөр. Һазырда топлу һалда Нишапур бөлкөсиндө (Иран Ислам Республикасы) јашајырлар. Баятлар һабелә Гарабагда, (Азәрбајчан Республикасы), Түркіјәдө мөскун олмушлар. Сајлары дөги мөлүм дејил. Мүсөлмандырлар (сүннүдүрлөр).

Адлары орта әср гајнаqlарында тез-тез чөкилөн баятлар дикөр огуз тајфалары илө бирликдө Јахын вө Орта Шөрг тарихиндө мүһүм рол ојнамыш, Азәрбајчан Ағтојунлу дөвлөтинин гуручуларындан олмушлар. Үмүмтүрк дүнјасынын мөдөнијәт тарихиндө дөрин из гојмуш мөһшур "Китаби Дөдө Горгуд" дастанларындакы Дөдө Горгуддан бөһс едилөркөн, "өл кишинин (Дөдө Горгудун)" "Баят бојундан гоңдуғу" гејд олунур.

Әдөбијат: Народы Передней Азии. Москва, 1957; Брук С. И. Население мира. Москва, 1986; Народы мира. Москва, 1988;

Балкарлар [Balkarlar] – Алтај халqlары түрк группунун *гыпч а г* голуна мәнсуб халг. Русија Федерасијасы Кабарда-Балкар Республикасынын өсас халqlарындан бири. Өзлөрини таулу (дағылы), малкарлы адландырырлар. Алтај дил аиләси түрк группунун *гыпч а г* голуна мәнсуб *б а л к а р* дилиндө данышырлар. Мүсөлмандырлар (сүннүдүрлөр). Балкарларын сојкөклөриндө башлығыч олараг түрк (гыпчаqlар), гис-

мөн дә гафгаз вә иран этнослары иштирак етмишләр. Антроположи чәһәтдән а г (авропа) иргин **Балкан-Гафгаз** групуна аиддирләр. Сајлары 85 миндән (1989) чохдур. Әсасән Русија Федерасијасы Кабарда-Балкар Республикасында, һабелә Гырғызыстанда вә Газахыстанда јашајырлар.

Балкарларын әчдадлары олан тыпчагларын бир гисми XIII әсрин әввәлләриндә монголларга гаршы инадлы мүбаризәдән сонра Мәркәзи Гафгазын даг кечидләринә чәкилмиш вә бурада дикәр түркдилли (булгарлар, хәзәрләр вә с.), гисмән дә ирандилли (аланлар вә с.) халгларла гајнајыб-гарышараг ваһид балкар халгы кими формалашмышлар. XVIII–XIX әсрләрдә балкарлар Русија ишғалына мәрүз галмышлар. Русијада чар мүтләгијјәти деврилдикдән сонра 1921-чи илин январында Балкарија торпаглары иңизбати маһал кими Дағлылар Мухтар Совет Сосиалист Республикасына (ДМССР) дахил едилди. 1922-чи илдә Русијанын болшевик һөкүмәти Балкар маһалыны Дағлылар Мухтар Совет Сосиалист Республикасындан ајырыб, Русија Совет Федератив Сосиалист Республикасынын (РСФСР) тәркибиндәки гоншу Кабарда Мухтар Виләјәти илә бирләшдирди вә Кабарда-Балкар Мухтар Виләјәти јарадылды. Кабарда-Балкар Мухтар Виләјәти 1936-чы илдә РСФСР-ин тәркибиндә Кабарда-Балкар Мухтар Совет Соси-

алист Республикасына чеврилди. 1944-чү илдә балкар халгы Сталин режими тәрәфиндән репрессияја мәрүз галараг Орта Асија вә Газахыстанга көчүрүлдү вә әввәлки Кабарда-Балкар Мухтар Совет Сосиалист Республикасы исә Кабарда Мухтар Совет Сосиалист Республикасы адланды. Сталиннин өлүмүндән сонра 1957-чи илдән балкарларын милли мухтаријјәти бәрпа олунду. 1992-чи илдән Кабарда-Балкар Республикасы Русија Федерасијасы тәркибиндә суверен республикадыр.

Балкарларын ән'әнәви мөшгулијјәтләри јајлаг малдарлығы, дәмјә әкинчилији вә овчулугдур. Көмәкчи тәсәррүфат саһәләри јун, кәтан, дәри, ағач е'малы вә дөмирчиликдир. Мөнзилләри дашдан тикилмиш узунсов евләрдир. Даим тә'гибләрә вә һүчумларга мәрүз галдыглары үчүн варлы балкарларын евләринин јанында хүсуси кезәтчи гүлләси дә инша олунурду.

Әсас јемәкләри әт вә сүддән һазырланыр. Ән кениш јајылан јемәкләр **жалбаур** (чијәр кабабы), **голбаса**, **хычын** (гутаб) вә саирдир. Севимли ичкиләри ајрандыр. Исламдан габагы дини инанчларын галыглары **Сабантој**, **Голлу** кими мәрәсимләрдә сахланылар. Фолклорларында Нарт дастанлары, маһнылар вә алгышлар хүсуси јер тутур. Поезија, нәср вә драматуркијанын инкишафында С. Шаһмурзајев, Б. Гуртујев, А. Бу-

дајев вә С. Хочујев бөјүк рол ојнамышлар.

Әдәбијјат: Лайпанов Х. О. К истории карачаевцев и балкарцев. Черкесск, 1957; О происхождении балкарцев и карачаевцев. // Сборник статей по истории Кабарды и Балкарии. Вып. 8. Нальчик, 1959; Лавров Л. И. Происхождение балкарцев и карачаевцев. // КСИЕ, вып. 32. Москва, 1959; Народы Кавказа. т. 1. Москва, 1960; Алексеева Е. П. Карачаевцы и балкарцы древний народ Кавказа. Черкесск, 1963; Население СССР. Москва, 1990;

Башгырдлар [Başqırdlar] – **Алтај** халглары **түрк** группунун **зыпчаг** голуна мәнсуб халг. Русија Федерасијасы Башгырдыстан Республикасынын әсас әһалиси. Әзләрини **башкорт** адландырылар. Башгырдлар **Алтај** дил аиләси **түрк** группунун **зыпчаг-булар** голуна мәнсуб **башгырд** дилиндә данышылар. Мүсәлмандырлар (сүннүдүрләр). Сојкөкләриндә **түрк**, гисмән дә **фин-угор** тајфалары иштирак етмишләр. Антроположи чәһәтдән кечид ирги сајылан **Урал** иргинә аиддирләр. Сајлары 1 милјон 500 минә (1989) јахындыр. Әсасән Русија Федерасијасында (башлыча оларга Башгырдыстан Республикасында, гисмән Челјабинск, Оренбург, Перм вә Јекатеринбург вилајәтләриндә), һабелә Газахыстан Республикасында јашајырлар.

Башгырдлар һаггында илк јазылы мәлүмат IX–X әсрләрә аидир. X–XIII әсрләрдә Гәрби Башгырдыстан Булар түрк хаганлығынын тәркибинә да-

хил иди. һәммин вахтдан бурада ислам дини јајылды. Башгырдлар 1236-чы илдән XVI әсрин орталарынадәк Монгол империјасынын, Гызыл Орда вә Газан ханлыгларынын һакимијјәти алтында олмушлар. Газан ханлығы Русијага гатылдыдан (1552) сонра башгырдлар Русија әсарәти алтына дүшдүләр. Башгырдлар Русија әсарәтинә, хүсусән дә чаризмин христианлашдырма вә руслашдырма сијасәтинә гаршы дөфәләрлә күчлү үсјанлар галдырмышлар. Ән күчлү халг үсјанлары Салават Јулајев вә Кинза Арсланоғлунун башчылығы алтында 1773–1775-чи ишләрдә олмушдур. Бу үсјанлар нәтичәсиндә Русија һөкүмәти 1798–1865-чи ишләр әрзиндә башгырлары хүсуси һәрби силк кими танымаға мөчбур олду. Рус тарихчиләри е'тираф едирләр ки, башгырд алајлары 1812-чи илдә Русијага һүчум етмиш Наполеон ордусунун мәғлуб едилмәсиндә мүһүм рол ојнамышлар. Чар мүтләгијјәти деврилдикдән сонра 1917-чи илин декабрында Оренбургда Зәки Валиди Тоғанын башчылыг етдији мүстәгил башгырд дөвләти јарадылды. Бу дөвләт бир тәрәфдән Уралдан һүчум едән ағвардијачы Колчак ордусуна, дикәр тәрәфдән исә гәрбдән ирәлиләјән болшевикләр әлејһинә мүбаризә апармалы олмушду. Белә бир вәзијјәтдә Башгырдыстан 1919-чү ил мартын 20-дә Русија һөкүмәти ишә совет мухтаријјәти һаггын-

да сазиш имзаламаға мөчбур олду вә дөвләт мүстәғиллијини итирди. 1991-чи илдән Башгырдыстан Республикасы Русия Федерасијасынын төркибиндә суверен дөвләтдир.

Башгырдларын ән'әнәви мөшгулијјәтләри әкинчилилик вә малдарлыгдыр. Малдарлыгын јайлаг-гышлаг формасы кениш јайлымышдыр. Ән'әнәви мәнзилләри кәртмә *избалар* вә *тирмә* адланан кечә алачыглардыр. Кишиләр ентибалаг шалвар, көјнәк, халат кејинир, башларына а р а г ч ы н (папаг) гојурлар. Гадынлар *кәлдәк* (узун әтәкли дон) вә *өнлук* кејинир, *кашмај* (кәләғәј) өртүрләр. Гызларын баш өртүјү сиккәләрлә бәзәдилмиш *тәкјәдир*. Әсас јемәкләри өт вә сүддән һазырланыр. Сүддән *гурут*, *гатыг*, ат сүдүндән исә *кумыс* һазырланыр. Јазын илк күнләриндә *сабантуј* адланан үмумхалг бајрамы кечирирләр. Халг топлантылары *чиин* адланыр.

Башгырд фолклорунда өн кениш јайлымыш сүжетләр "*Урал-Батыр*", "*Акбузат*", "*Таз*" вә *батырлардыр*. Ашыглар *сесен* адланыр. Әсас мусиги әләтләри *курај* (түтәк), *кобыз*, *домбра* вә гармондур.

Башгырд халгы М. Акмолла, М. Үмитбаев, З. Валиди Тоған, С. Галијев, М. Гафурри, С. Кудаш, Мустај Кәрим кими көркәмли шәхсијјәтләр кејитширмишләр.

Башгырдыстан һазырда Русия Федерасијасынын мүһүм сәнајә рајондур. Хүсусилә

нефтчыхарма вә нефт е'малы саһәләри кениш инкишаф етмишдир. Сәнајә мөһсулларынын 90-а гәдәри харичи өлкәләрә ихрач олунар.

Әдәбијјат: История Башкирской АССР, 3 изд., Уфа, 1968; Кузеев Р. Г. Происхождение башкирского народа: Этнический состав, история расселения. Москва, 1974; Кузеев Р. Г. Историческая этнография башкирского народа. Уфа, 1978; Обычай и культурно-бытовые традиции башкир. Уфа, 1980; Вопросы этнической истории Южного Урала: Сб. статей. /Под. ред. Р. Г. Кузеева, Н. В. Бикбулатова. Уфа, 1982; Население СССР. Москва, 1990.

Гагаузлар [Qaqauzlar] – *Алтај* халглары *турк* групунун *огуз* голуна мәнсуб халг. Өзләрини *ахауз* адландырырлар. Гагаузлар *Алтај* дил аиләси *турк* групунун *огуз* голуна мәнсуб *ахауз* дилиндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән *аз* (авропа) иргин *Аралыг дәнизи* типинә аиддирләр. Христиандырлар (провославдырлар). Сајлары 200 минә (1989) јахындыр. Әсасән Молдова Республикасында, гисмән Украјна, Газахыстан, Өзбәкистан, Түркијә, Јунаһыстан, Болгарыстан, Румынија республикаларында вә Русия Федерасијасында (Шимали Гафгазда) јашајырлар. Гагаузларын сојкөкүндә әсасән *огуз*, *булгар*, *печенег* вә *гыпчаг* түркләри иштирак етмишләр.

Гагаузлар бир халг кими еркән орта әсрләрин әввәлләриндә формалашмаға башламышдылар. Гагаузларын сојкөкүндә иштирак едән огузларын

һөлә VII әсрдә Гара дәнизин гәрб саһилләриндә мөскән салмасы, сонралар исә христианлыгы гәбул етмәси һағгында мәлуматлар вар. Гагаузлар еһтимал ки, көј огузларын төрәмәләридир вә "гагауз" ады да "*көј огуз*" адындан әмәлә кәлмишдир. Гагаузларын бир һиссәси XIX әсрин әввәлләриндә Болгарыстанын шимал-шәргиндән Молдова вә Украјнаја кәчмүшләр.

Гагаузларын ән'әнәви мөшгулијјәтләри малдарлыг вә әкинчиликидир. Гојунчулуг вә үзүмчүлүк даһа кениш јайлымышдыр. Әсас сәнәткарлыг саһәләри халчачылыг вә ипәкчиликидир. Ән'әнәви мәнзилләри артырмалы үч отаглы евләрди. Гадынлар узунголлу көјнәк, дон кејиниб, јун шалла гуршанырлар. Үст кејимләри јада галын кәтан парчадан һазырланмыш јарымкүркдүр. Башларыны јайлыгла өртүрләр. Кишиләр гојун дәрисиндән тикилмиш папаг, голсуз кәдәкчә, кәтан көјнәк кејир, гырмызы гуршаг бағлајырлар. Ән'әнәви дүңјәкөрүшләриндә әски түрк инанчлары әсас јер тутур.

Гагауз фолклору нағыл, әфсанә, аталар сөзү, зәрб-мәсәлләр, *Хоча Нәсрәддинин* (Молла Нәсрәддинин) ады илә бағлы ләтифәләр, хүсусилә *түрки* вә *мани* кими халг шәри формалары илә зәнкинди. Шифаһи халг әдәбијјатында "*К о р о г л у*" дастанынын ајры-ајры голларына да раст кәлинир. Јазылы әдәбиј-

јатын, хүсусилә поезијанын инкишафында М. Арабачы, Н. Танасоғлу, Д. Танасоғлу, Д. Гарачобан, С. Гуруоғлу вә башгаларынын бөјүк хидмәтләри олмушдур.

Әдәбијјат: Народы Европейской части СССР. т. 2. Москва, 1964; Курогло С. С. Семейная обрядность гагаузов в XIX – нач. XX века. Кишинев, 1980; Курогло С. С., Марукевич М. В., Социалистические преобразования в быту и культуре гагаузского населения Молдавской ССР. Кишинев, 1983; Брук С. И. Население мира. Москва, 1986. Население СССР. Москва, 1990;

Газахлар [Qazaxlar] – *Алтај* халглар *турк* групунун *гыпчаг* голуна мәнсуб халг. Газахыстан Республикасынын әсас әһалиси. Өзләрини *азах* адландырырлар. Әввәлләр *гара гырғыз* вә *гырғыз ајсаг* адланмышлар. *Алтај* дил аиләси *турк* групунун *гыпчаг* голуна мәнсуб *азах* дилиндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән *аз* (авропа) ирглә *сары* (монгол) ирг арасында кечид ирги сајылан *туран* иргинә аиддирләр. Мүсәлмандырлар (сүннүдүрләр). Сајлары 7,4 милјондур (1985). Әсасән Газахыстан Республикасында (5,3 милјон), һәмчинин Чин Халг Республикасында (1 милјон), Монголустан Республикасында (120 мин), һабелә Өзбәкистан, Түркмәнистан, Тачикистан, Гырғызыстан вә Русияда јашајырлар. Сојкөкләриндә башлыча оларак түрк, гисмән дә ирандилии тајфалар иштирак етмишләр.

Ерамыздан әввәл III–II

эсрлөрдө Газахыстан эразисиндө *һунлар, усунлар, кәнкәрлиләр* вә *аланларын* илкин дәвләт гурумлары жаранмышды. VI эсрин орталарында бу эразидө *Көйтүрк* хаганлығы жаранды. Бу дәвләт парчаландыдан сонра Газахыстан VIII эсрин 40-чы илләриндө *Туркеш*, 766–940-чы илләрдө *Карлук*, X–XII эсрләрдө *Огуз* вә *Гыпчаг*, XIII эсрдә исә *Монгол* дәвләтләринин тәркибинә дахил иди. XIV эсрин сону – XV эсрин өввәлләриндә монголларын зөифләмәсиндән сонра өлкәннн бөжүк һиссәсини эһатә едән *Ногај ордасы* вә *Өзбәк* ханлығы жаранды. Өз-бәк ханлығындакы сийәси һәрч-мәрһликдән еһтијат едән гыпчаглар Чу вә Талас чајлары вадисинә кәләрәк, XV эсрин сонларында *Жетты суда* (Једди суда) *Газах султанлығыны* јаратдылар.

XVI эсрин өввәлиндә газах халгынын формалашмасы баша чатды. Газах султанлығы Бөжүк, Орта вә Кичик жүзләрә бөлүнүрдү. XVIII эсрин орталарындан етибарән Газахыстана Рус чаризминин мүдахиләси башланды. 1783–1797-чи илләрдә газах халгы Батыр Срымын башчылығы алтында Русија зүлмүнә гаршы азадлыг мүбаризәси апарды. Бу һәрәкаты јатыран Русија мүстәмләкәчиләри 1822–1824-чү илләрдә газахларын формал характер дашыјан дәвләтчилијини дәләғв етдиләр. Руслашдырма сийәсәти күчләнди. XX эсрин өввәлләриндә Столыпин исла-

һатлары нәтичәсиндә Газахыстана јарым милјона гәдәр рус аиләси көчүрүлдү. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә Газахыстанда милли-азадлыг һәрәкаты јенидән күчләнди. Чар мүгләгитјәти девридикдән сонра 1920-чи илдә Газахыстан эразисиндә Русија Совет Федератив Сосиалист Республикасы тәркибиндә Гырғызыстан Мухтар Совет Сосиалист Республикасы јарадылды. 1925-чи илдән Газахыстан Мухтар Совет Сосиалист Республикасы адландырылан бу республика 1936-чы илдә ССРИ-нин тәркибиндә мүттәфиг республикаја чеврилди. ССРИ дағылдыгдан сонра, Газахыстан 1991-чи илдән мүстәгил дәвләтдир.

Газахларын ән'әнәви мәшғулијјәтләри јарымкөчәри һејвандарлыгдыр. Суварма әкинчилији дә кениш јайылмышды. Кишиләри әсасән зәркәрлик, металишләмә вә дәри ашыламагла, гадынлар исә гојун вә дөвә јуну әјирмәк, халчачылыг вә кечәчиликлә мәшғул олулар. Ән'әнәви мәнзилләри *јурта* вә *алачыг*, кәндләри исә *аул* адланыр. Даш евләр *шошала* вә ја *тошала* адланыр. Газма евләрә *жертоле*, *казба* өј дејирләр. Киши кәјими әсасән кәјнәк, шалвар вә *бешметдән* (дар чијинли дизә гәдәр чатан дик јахалыплы кәјим) ибарәтдир. Дәри кәмәр гуршајырлар. Башларына хәздән тикилән *бөрк* вә учу чијинә чатан *тимак* гојурлар. Гадынлар узун дон, шалвар вә кә-

дәкчә кәјинирләр. Тој кәјимләри с а у к е л е адланыр.

Газахларын јемәк вә ичкиләринин чоху сүддән һазырланыр. *Гатыг*, *ајран* вә *кумыс* газахларын ән хошладыглары сүд мәһсулларыдыр.

Газахларын зәнқин фолклору вардыр. *Жаршылар* әсасән нағыл вә дастан сөйләјир, *акынлар* исә ел шаирләри һесаб олунарлар. Ән мәшһур дастанлары *"Кобланды батыр"*, *"Козы Корпеш"* вә *"Баян Слудур"* дур. Газах халгы дүнја мәдәнијјәтинә Хоча Әһмәд Јәсәви, Ч. Вәлиханов, А. Кунанбајев, Чамбул вә О. Сулејменов кими көркәмли шәхсийәтләр вермишдир.

Газахыстан Мәркәзи Асијанын һазырда кетдикчә инкишаф етмәкдә олан сәнаје-аграр өлкәсидир. Әсас сәнаје саһәләри даш көмүр, нефт-газ, дәмир филизи чыхарылмасы, әлван вә гара металлуркија, машынгајырмадыр. Кимја, јүнкүл вә јејинти сәнајеси саһәләри дә инкишаф етмишдир. Дүнјанын ән ири космодромларындан бири олан *Байконур* Газахыстанын Семипалатинск шәһәри јахынлығында јерләшир. Газахыстанын кәнд тәсәррүфаты үчүн механикләшдирилмиш әкинчилик вә јарымкөчәри һејвандарлыг характерикдир. Газахыстанын пајтахты Алма-Аты шәһәридир. Гараганда, Чимкәнд, Семипалатинск, Уст-Каменогорск, Павладар вә Чамбул Газахыстанын ән ири шәһәрләриндәндир.

Әдәбијјат: Казахи. Сб. Ленинград, 1930; История Казахской ССР. т. 1–2, Алма-Ата, 1957–1967; Народы Средней Азии и Казахстана. т. 2, Москва, 1963; Востров В. В., Кауанова Х. А. Материальная культура казахского народа на современном этапе. Алма-Ата, 1972; Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII вв. Алма-Ата, 1973; Население СССР. Москва, 1990.

Гарагалпаглар [Qaraqalpaqlar] – *Алтај* халпларынын *турк* группунун *гыпчаг* голуна мәнсуб халг. Өзбәкыстан Республикасынын Гарагалпаг Мухтар Республикасынын әсас әһалиси. Өзләрини *гарагалпаг* адландырырлар. *Алтај* дил аиләси *турк* группунун *гыпчаг-ногај* голуна мәнсуб *гарагалпаг* дилиндә данышырлар. Антроположи мөһәтдән *аг* (авропа) ирглә *сары* (монгол) ирг арасында кечид ирги олан *туран* иргинә мәнсубдурлар. Мүсәлмандырлар (сүннүдүрләр). Сајлары 424 миндән чохдур (1989). Әсасән Өзбәкыстан Республикасынын Гарагалпаг Мухтар Республикасында, Харәзм вә Фәрганә вилајәтләриндә, гисмән Түркмәныстан, Газахыстан вә Әфганыстанда јашајырлар. Гарагалпагларын сојкөкләриндә башлыча олараг *сак-массакет*, *печенег*, *огуз*, *гыпчаг* вә *ногај* түркләри иштирак етмишләр.

Гарагалпагларын бир халг кими формалашмасы просеси VIII–X эсрләрдә Аралбоју эразиләрдә мәскунлашмыш печенег вә огузлар ичәрисиндә башланмышды. XIV–XV эсрләрдә бу эразијә ногај түркләринин ахыны башланды. Но-

гајлар да гарагалпагларын формалашмасында иштирак етдиләр. XIX әсрин әввәлләриндә гарагалпаглар Хивә ханы төрәфиндән Амударјанын делтасына көчүрүлдүләр. 1873-чү илдә исә гарагалпаглар Русијага табе едилдиләр. Чар мүтләгәјјәтинин деврилмәсиндән сонра Амударјанын сағ саһилиндә јашајан гарагалпаглар Түркүстан Мухтар Совет Сосиалист Республикасынын (1918), Амударјанын сол саһилиндә јашајан гарагалпаглар исә Харәзм Халг Совет Республикасынын төркибинә дахил идиләр. 1925-чи илдә Түркүстан Мухтар Совет Сосиалист Республикасы вә Харәзм Халг Совет Республикасынын гарагалпаглар јашајан әразисиндә Гарагалпаг Мухтар Виләјәти јарадылды вә бу виләјәт Газахыстан Мухтар Совет Сосиалист Республикасына дахил ошду. 1932-чи илдә исә Русија Совет Федератив Сосиалист Республикасы төркибиндә Гарагалпаг Мухтар Совет Сосиалист Республикасы төшкил олунду. Бу республика 1936-чы илдән Өзбәкистан Республикасынын төркибиндәдир.

Гарагалпагларын ән'әнәви мәшгулијјәтләри јарымкөчәри малдарлыг, суварма әкинчилији вә балыгчылыгдыр. Сәнәткарлыгда халчачылыг вә тирмәчилик әсас јер тутур. Ән'әнәви евләри *јурта* вә кил евләрдир. Кишиләр узун көјнәк, чәкмәләринин ичинә кечирилән шалвар, *шапан* (халат), гуршаг, гышда исә *тон*,

постин адланан күрк кејинир, башларына *шојирме* вә ја *кураш* адланан гара папаг гојурлар. Гадынлар *көјләк* (узун дон), *иштан* (шалвар) вә халат, гышда исә күрк кејинирләр. Гадын кејимләринә күмүш бәзәкләр вурулмасы гарагалпаглар ичәрисиндә хүсусилә кениш јайылмышдыр.

Ән'әнәви јемәкләри *ун* вә *јарма*, *затыг*, *ајран* вә *гуртдур*. Гыша гуру балгабаг вә јемиш тәдарүк едиләр.

Фолклорларында "*Алпамыш*", "*Кобан*", "*Кырк жыз*" дастанлары мүһүм јер тутур. Ашыглары *бахсы*, нағыл сөйләјәнләри исә *журај* адланыр. Әсас мусиги аләтләри *дудар*, *кобуз*, *баламан*, *неј*, *сурнај* вә *дәфдир*.

Гарагалпаг халгы әдәбијјат саһәсиндә Ажинијаз, Кунхоча, Бердах, Сыдык Шаир, Т. Каипберкенов, мусиги саһәсиндә Ч. Шамуратов, Г. Ширазијева, С. Мамбетова кими шәхсијјәтләр јетиширмишди.

Һазырда Гарагалпаг Мухтар Республикасы Өзбәкистан Республикасынын мүһүм аграр-сәнајә рајонудур. Игтисадијјатында апарычы јери памбычылыг тутур. Пајтахты Нукус шәһәридир.

Әдәбијјат: Нурмухаммедов М. К., Жданко Т. А., Каракалпаки. Краткий очерк истории с древнейших времен до наших дней. Ташкент, 1971; История Каракалпакской АССР. т. 1-2. Ташкент, 1974; Этнография каракалпаков, XIX – нач. XXв., Ташкент, 1980; Население СССР. Москва, 1990.

Гарадағлылар [Qaradağlılar] – Азәрбајчанлыларынын (Азәрбајчан түркләринин) этнографик групу. *Алтај* дил аиләси *турк* групунун *огуз* голуна мәнсуб олан *Азәрбајчан* дилиндә данышырлар. Азәрбајчан халгынын төшәккүлү просесиндә иштирак етмишләр. Һазырда топлу һалда Иран Ислам Республикасынын шимал-тәрб бөлкәләриндә јашајырлар. Сајлары 20 миндән чохдур. (1987). Мүсәлмандырлар. Ирәван ханлыгы әразисинин гәдим сакинләриндән олан гарадағлылар Русија-Иран мүһарибәләриндән (1804–1813, 1826–1828) сонра зорла өз доғма јурдларындан Иран әразисинә көчүрүлмүшләр.

Әдәбијјат: Народы Передней Азии. Москва, 1957; Современный Иран. Москва, 1975; Брук С. И. Население мира. Москва, 1986; Народы мира. Москва, 1988

Гарапапаглар [Qarapapaqlar] – Азәрбајчанлыларынын (Азәрбајчан түркләринин) этнографик групу. *Алтај* дил аиләси *турк* групунун *огуз* голуна мәнсуб олан *Азәрбајчан* дилиндә данышырлар. Азәрбајчан халгынын төшәккүлү просесиндә иштирак етмишләр. Һазырда топлу һалда Урмијә көлүнүн чәнуб саһилләриндә (Иран Ислам Республикасы) вә Түркијәдә јашајырлар. Азәрбајчан Республикасынын Газах бөлкәси вә тарихи Борчалы маһалы (Күрчүстан Республикасы) әһалисинин дә хејли һиссәси

гарапапагларын нәсилләридир. Јахын кечмишә гәдәр топлу һалда Ирәван ханлыгы әразисиндә дә јашајырдылар. Сајлары 100 минә јахындыр (1987). Мүсәлмандырлар (сүнүдүрләр).

Рус гајнагларында "чјорные клубуки" адландырылан (гарапапаглар) Шәрги Авропада мөскунлашмыш ән чохсајлы огуз-түрк тајфаларындан бири олмушлар. Ирәван ханлыгынын гәдим әһалиси олан гарапапаглар XIX әсрин әввәлләриндән башлајараг Русијанын Гафгазы азәрбајчанлылардан "тәмизләмәк" сијасәти нәтичәсиндә доғма вәтәнләриндән зорла Иран вә Түркијә вә б. өлкәләрә көчүрүлмүшләр. Тифлис губернијасында јашајан гарапапаг елләри чар мүтләгәјјәти деврилдикдән сонра 1918-чи илдә Борчалы Гарапапаг Чүмһуријјәти адланан мүстәгил дәвләт јаратмышдылар.

Әдәбијјат: Народы Передней Азии. Москва, 1957; Современный Иран. Москва, 1975; Народы мира. Москва, 1988; Ш. Мәммәдли. Параллель Борчалы. Баки, 1993

Гараимләр [Qaraimlər] – *Алтај* халглары *турк* групунун *гыпчаг* голуна мәнсуб халг. Өзләрини г а р а а ј л а р (гара ај) адландырырлар. *Алтај* дил аиләсинин *турк* групунун *гыпчаг* голуна мәнсуб *гараим* дилиндә данышырлар. Әсас диалектләри Крым, Галич вә Тракај шивәләридир. Антроположи чәһәтдән а г

(авропа) иргә мәнсубдурлар. Сајлары 16 миндән (1989) чохдур. Әсасән Исраилдә (12 миндән чоху), һабелә Украјна (Крымда), Русија Федерасијасы, Литва вә Полшада јашајырлар. Гараимләрин сојкөкләриндә *хәзәр, булгар, ғыпчаг* вә башга түрк халглары дурурлар.

VIII–X әсрләрдә Хәзәр хаганлығынын тәркибиндә олан вә *иудаизми* вә ја јәһудалығы гәбул едән *турклар* караим адланырдылар. Гараим түркләри Талмуду дејил, Әһди-әтиги, башга сөзлә јәһуди дининдән ајрылымыш караизми гәбул етдикләри үчүн бу чүр адланырдылар. Хәзәр хаганлығынын сүгутундан сонра гараим түркләри Кыма јайылдылар. X–XIII әсрләрдә онлар әсасән Крымын дағлыг һиссәсиндә чуфутгала бөлкәсиндә јашајырдылар. XIV әсрин сонунда Литва кнјазы Витовт Кыма јүрүшләриндән бириндә бир нечә јүз гараим түркүнүн аиләсини өзү илә апарыб пајтахты Тракајын гоншулуғунда јерләшдирди. Бир мүддәттән сонра гараим түркләринин бир һиссәси Гәрби Украјна вә Полшада мәскунлашдылар. 1783-чү илдә Крым Русијанын тәркибинә гатылдыдан сонра гараим түркләринин бир һиссәси өз доғма јурдларыннан сыхышдырылыб чыхарылдылар, диқәр гисми исә ассимлјасијаја уғрадылды.

Гараим түркләринин ән'әнәви мәшғулијәтләри әкинчилик вә бағчылығдыр. Сәнәт-

карлыг вә тимарәт дә кениш јайылмышды.

Һазырда гараим түркләри әсасән шәһәрләрдә јашајыр вә онлары әһатә едән халглардан әсаслы сурәтдә фәргләнмирләр.

Әдәбијат: Dunlop, D. M. The history of the jewisch Khazars. New Jersey, 1954. Очерки Общей этнографии, Европейская часть СССР. Москва, 1968; Караимско-русско-польский словарь. Москва, 1974; Народы мира. Москва, 1988; Население СССР. Москва, 1990;

Гарачајлылар (Qaracaуlylar) – *Алтај* халглары *турк* групунун *ғыпчаг* голуна мәнсуб халг. Русија Федерасијасы Гарачај-Чәркәз Мухтар Виләјәтинин әсас әһалиси. Өзләрини *гарачајлы* адландырылар. *Алтај* дил аиләси *турк* групунун *ғыпчаг* голуна мәнсуб *гарачај* дилиндә данышырлар. Антроположи мәһәттән *аг* иргин (Авропа иргинин) *балкан-афғаз* типинә аиддирләр. Мүсәлмандырлар (сүннүдүрләр). Русија Федерасијасынын Гарачај-Чәркәз Мухтар Виләјәтиндә вә Ставропол дијарында јашајырлар. Сајлары 156 миндән чохдур (1989). Гарачајлыларын сојкөкләриндә башлыча олараг түрк тајфалары (*ғыпчаглар, булгарлар, хәзәрләр* вә с.), гисмән дә *аланлар* иштирак етмишләр.

Еркән орта әсрләрин әввәлиндән башлајараг XIII әсрин башланғычынадәк гарачајлыларлын јашадығы әрази *һунлар, аланлар, булгарлар, хәзәрләр* вә *ғыпчагларын*, XIII

–XIV әсрләрдә *монғоллар* вә *татарларын*, XV–XVIII әсрләрдә исә *Крым туркларинин* һакимијјәти алтында олмушдур.

XIX әсрин әввәлләриндә гарачајлылар рус ишғалына мәруз галдылар. Чар һөкүмәти гарачајлыларын торпагларына күтләви шәкилдә рус әһалиси көчүрмәјә башлады. Чар мүтләғијјәтинин деврилмәсиндән сонра 1922-чи илдә Русија дәвләти тәркибиндә Гарачај-Чәркәз Мухтар Виләјәти јарадылды. 1926-чы илдә бу мухтар виләјәт Гарачај Мухтар Виләјәти вә Чәркәз Милли Даирәсинә (1928-чи илдә мухтар виләјәтә чеврилди) ајрылды. Сталин режими 1943-чү илдә Гарачај Мухтар Виләјәтини ләғв етди, гарачајлылар исә күтләви шәкилдә Газахыстан вә Орта Асијаја сүркүн олундулар. Сталинин өлүмүндән сонра 1957-чи илдә гарачајлыларын милли мухтаријјәти бәрпа олунду вә јенидән Гарачај-Чәркәз Мухтар Виләјәти јарадылды.

Гарачајлыларын ән'әнәви мәшғулијјәти көчәри малдарлыг вә әкинчиликди. Кечәчилик, маһудчулуғ вә күркчүлүк кими сәнәткарлыг сәһәләри кениш јайылмышдыр. Киши кејимләри әсасән хәз папаг, күрк, узунбоғаз чәкмә вә кәтан көјнөкдән ибарәтди. Милли кејимләри диқәр түрк халгларынын кејимләринә охшајыр. Ән'әнәви јемәкләри суда биширилмиш вә ғызардылымыш әт, ајран, гатыг, буг-

да вә ја гарғыдалы унундан биширилмиш көкәләрдир.

Зәнкин фолклорлары вар. *Нарт* дастанлары, *ногај* эпик поемалары вә б. шифаһи халг әдәбијјәти нүмунәләри кениш јайылмышдыр. Гарачајлы ләтифәләринин әсас гәһрәманы *Насра Хоцадыр (Молла Нәсрәддин вә ја Хоца Нәсрәддин)*. Әсас рәғсләри *тјуз* вә *безекдир*. Рәғтасәләр *сандырак (сындыран)* адланыр. Ән'әнәви мусиги аләтләри *2–3 симли саз* вә *амыш тутәкдир*. Гарачајлыларын јазылы әдәбијјәтынын инкишафында А. Уртепов, Х. Аппајев, Х. Бајрамукова вә О. Хубијев бөјүк рол ојнамышлар.

Һазырда Гарачај-Чәркәз Мухтар Виләјәти Русијанын инкишаф етмиш сәнәје-ағрар виләјәтидир. Әсас сәнәјеси кимја вә нефт-кимја, јејинти вә јүнкүл сәнәје сәһәләриндән ибарәтди.

Әдәбијјат: Алексеева Е. П. Карачевцы и балкарцы – древний народ Кавказа. Нальчик, 1963; Древняя и средневековая история Карачаево-Черкессии. Москва, 1971; Очерки истории Карачаево-Черкессии. т. 1–2. Черкесск, 1971–1972; Карачаевцы. Историко-Этнографический очерк. Черкесск, 1978; Население СССР. Москва, 1990.

Гачарлар [Qacarlar] – Азәрбајҹанлыларынын (Азәрбајҹан түркләринин) этнографик груп. *Алтај* дил аиләси *турк* групунун *оғуз* голуна мәнсуб олан Азәрбајҹан дилиндә данышырлар. Азәрбајҹан халғынын тәшәккүлү просесиндә иштирак етмишләр. Һазырда

топлу халда Иран Ислам Республикасы Куркан вилајәтинин Совар-Шаку бөлкәсиндә вә Мазандаран вилајәтиндәки Хәзәр-Чәриб вадисиндә јашајырлар. Сајлары 30 миндир (1987). Мүсәлмандырлар (бир һиссәси сүннү, галанлары шиәдир). Әсас мәшғулијәтләри әкинчилик вә малдарлыгыдыр.

Орта әср мәнбәләриндә адлары тез-тез чәкилән гачарлар дикәр оғуз тајфалары илә бирликдә Јахын вә Орта Шәрг тарихиндә мүһүм рол ојнамыш, Азәрбајҗан Сәфәви дәвләтинин гуручуларындан олмушлар. Сәфәви дәвләтинин ән бәјүк бәјләрбәјиликләриндән бирини-пајтахты Кәнчә олан Гарабағ бәјләрбәјилијини бу тајфанын нүмајәндәләри идәрә етмишләр. XVIII әсрин сонларындан 1925-чи иләдәк Иранда шаһлыгы етмиш Гачарлар сүлаләсинин әсасыны Азәрбајҗанын, һабелә үмум-түрк дүнјасынын мәшһур сәркәрдәси Аға Мөһәммәд шаһ Гачар гојмушдур. 1804-чү илдә Кәнчә шәһәрини ишғалчы Русија ордусундан гәһрәмәнлыгыла мүдафиә едән Чавад хан да Гачарлар тајфасынын ән көркәмли нүмајәндәләриндән биридир.

Әдәбијат: Племена Ирана и племенная политика иранского правительства. В кн.: Материалы по национально-колониальным проблемам. сб. 34, Москва, 1936; Народы Передней Азии. Москва, 1957; Народы мира. Москва, 1988;

Гашгајлар [Qaşqaylar] – Азәрбајҗанлылары (Азәрбајҗан түркләринин) этнографик групу. *Алтај* дил аиләси *түрк* групунун *огуз* голуна мәнсуб олан *Азәрбајҗан* дилинин гашгај ләһчәсиндә данышырлар. Һазырда топлу халда Иран Ислам Республикасы Фарс вә Луристан әјаләтләринин гәрб бөлкәләриндә јашајырлар. Сајлары јарым милјондан чохдур (1987). Мүсәлмандырлар (шиәдирләр).

Гашгајлар орта әср мәнбәләриндә адлары чәкилән *хәләч* адлы оғуз тајфасынын төрәмәләридирләр. Чәнууби Гафгазда XIII әсрдән мәскунлашдыгылары еһтимал едилир. XVIII әсрин орталарындан *ашшајлар* ады илә танынмаға башламышлар. Гашгај тајфарына гәдәр *елхан* титулу дашыјан башчы идәрә едирди. Ајры-ајры тајфалар исә елхана табе олан *кәләнтәрләр* вә *кәндхудалар* тәрәфиндән идәрә олунурдулар. Әсас мәшғулијәтләри әкинчилик вә көчәри малдарлыгыдыр. Сәнәткарлығын ән инкишаф етмиш саһәси халчачылыгыдыр. Отураг һәјат сүрән гашгајлар килдән тикылмиш евләрдә, малдарлар исә кечи јунундан тохунмуш чадырларда јашајырлар. Гышда Фарс көрфәзи јахынлығындакы дағларда јашајан көчәри гашгајлар, јазда шимала – Исфәһанын чәнубундакы јайлағларга көчүрләр.

Кишиләр көјнәк, енли шалвар, архалыг, онун үстүн-

дән исә халат кејиниб шалла гуршанырлар. Башларына кечә папаг гојурлар. Гадынлар көјнәк вә бүзмәли енли туман кејинирләр. Башларыны ири, алынларыны исә балача јайлыгыла өртүрләр.

Әдәбијат: Народы Передней Азии. Москва, 1957; Иванов М. С. Племена Фарса, кашкайские, хамсе, кухгулийе, мамасани. Москва, 1961; Брук С. И. Население мира. Москва, 1986; Народы мира. Москва, 1988;

Гумуглар [Qumuqlar] – *Алтај* халғлары *түрк* групунун *гыпчаг* голуна мәнсуб халғ. Топлу халда Русија Федерасијасынын Дағыстан Республикасында јашајырлар. Өзләрини *гумуг* адландырырлар. *Алтај* дил аиләси *түрк* групунун *гыпчаг* голуна мәнсуб *гумуг* дилиндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән *аг* (авропа) иргин *балкан-афғаз* групуна аиддирләр. Сајлары 282 миңдән (1989) чохдур. Әсасән Русија Федерасијасынын Дағыстан Республикасында, гисмән Чеченистан вә Шимали Осетија Республикаларында јашајырлар. Мүсәлмандырлар (сүннүдүрләр). Гумугларын сојкөкләриндә *хәзәр*, *огуз*, *гыпчаг* вә башга түрк тајфалары дурурлар.

III әсрдән XII әсрин сонларынадәк гумуг торпағлары сасаниләр, һунлар, хәзәрләр, ерәбләр вә сәлчуғларын һакимийәти алтында олмушдур. XII әсрин сонларында гумугларын өз дәвләтләри – *Тарки шамхаллыгы* (ханлығы) јаранды.

XIII әсрин 20-чи илләриндә гумугларын јашадығы әрази бүтүн Дағыстанла бирликдә монғолларын, XIV әсрдә Гызыл Орда ханлары Өзбәк вә Тохтамышын, һабелә Тејмурун јүрүшләринә мөруз галды. Русија илә Иран арасында бағланмыш 1813-чү ил Күлүстан мүгавиләсинә көрә гумугларын јашадығы әрази бүтүн Дағыстанла бирликдә Русијага гатылды. Гумуглар XIX әсрин 20–50-чи илләриндә Гафгаз халғларынын чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәтинә гаршы Шәјх Шамилин башчылыгы алтында азадлыг мүбаризәсиндә фәал иштирак етмишләр. Русијада мүтләғијәтин деврилмәсиндән сонра 1921-чи илдә Русија Совет Федератив Социалист Республикасы тәркибиндә гумуг торпағларынын да дахил олдуғу Дағыстан Мухтар Совет Социалист Республикасы јаранды.

Гумугларын ән'әнәви мәшғулијәтләри әкинчилик, малдарлыг, бағчылыг вә арычылыгыдыр. Халчачылыг, кечәчилик вә метал ишләмә кими сәнәткарлыг саһәләри кениш јайылмышдыр. Ән'әнәви евләри самандан, сонралар исә дашдан инша олунурду. Киши кејими әсасән *көјнәк*, *шалвар*, *беишет*, *чуха*, *курк*, *папаг* вә *дәри ајағхабыдан* ибарәтдир. Гадынлар узун дон кејинир, башларыны чутгу илә өртүрләр. Әсас јемәкләри өт вә сүддән һазырланыр. Ән хошладығлары јемәкләри *курзә* вә *долмадыр*.

Гумуг халгынын милли өдө-бијјатынын формалашмасында М. Әлибәјов, Ирчи Газаг вә Н. Батырмурзаевин бөјүк ролу олмушдур. Гумуглар хазырда Дагыстан халглары ичәрисиндә инкишаф етмиш халглардан биридир.

Өдөбијјат: Народы Кавказа. т. 1. Москва, 1960; Гаджиева С. Ш. Кумуки. Москва, 1961; История Дагестана. т. 1-4. Москва, 1967-1969; Современная культура и быт народов Дагестана. Москва, 1971; Брук С. И. Население мира. Москва, 1986; Население СССР. Москва, 1990.

Гыргызлар [Qırğızlar] – *Алтај* халглары *турк* групунун *гыпчаг* голуна мәнсуб халг. Гыргызыстан Республикасынын әсас әһалиси. Өзләрини *гыргыз* адландырырлар. Әввәлләр *гара гыргыз* вә *бурут* ады илә дө танынмышлар. Гыргызлар *Алтај* дил айләси *турк* групунун *гыргыз-гыпчаг* голуна мәнсуб *гыргыз* дилиндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән *аг* (авропа) ирглә *сары* (монгол) ирг арасында кечид ирги сајылан *туран* иргинә мәнсубдурлар. Мүсәлмандырлар (сүнүдирләр). Сајлары 2,5 милјондан (1989) чохдур. Әсасән Гыргызыстан Республикасында, гисмән Өзбәкистан, Газахыстан, Тачикистан, һабел Чин Халг Республикасы, Әфганыстан, Пакистан вә Монголустан Республикаларында јашајырлар.

Гыргызларын еркән етник тарихи *һунлар*, *саклар* вә *усунларын* тајфа иттифаглары

илә бағлы олмушдур. Орта әсрләрдә Гыргызыстан әразиси мұхтәлиф түрк дөвләтләринин (*Гәрби Турк Хаганлығы*, *Туркеш* вә *Карлук* дөвләтләри) тәркибинә дахил иди. X әсрдән XII әсрәдәк гыргызларын јашадылары әрази *Гараканиләр дөвләтинин* тәркибиндә олмушдур. XIII әсрин әввәлләриндән исә Гыргызыстан *Монгол* империјасынын тәркибинә кечди. XVI әсрин әввәлләриндә гыргыз халгынын формалашмасы баша чатды.

XIX әсрин II јарысында Гыргызыстан чар Русијасынын һакимијјәти алтына салынды. Чар мүтләгијјәтинин деврилмәсиндән сонра 1924-чү илдә Русија Совет Федератив Социалист Республикасы тәркибиндә Гара-Гыргызыстан Мухтар Вилајәти тәшкил олуңду. Бу вилајәт 1926-чы илдә Гыргызыстан Мухтар Совет Социалист Республикасына чеврилди. 1936-чы илдә исә Гыргызыстан Совет Социалист Республикасы кими ССРИ-јә дахил едилди. 1991-чи илдән исә мүстәгил дөвләтдир вә Гыргызыстан Республикасы адланыр.

Гыргызларын ән'әнәви мәшгулијјәтләри көчәри вә јарым-көчәри малдарлыгдыр. Суварма әкинчилији дә мөвчуддур. Сәнәткарлыгда әсас јери халчачылыг, кечәчилик, дәри е'малы тутур. Зәнкин фәјдалы газынтылар (бүлүр, гызыл вә с.) зәркәрлијин инкишафына мүһүм тә'сир кәстәрмишдир.

Гыргызларын гәдим вә ән'әнәви мәшгулијјәтләриндән бири дә шаһинлә овчулугдур. Кемимләри газак кемимләри илә охшардыр. Јемәкләри әсасән өт вә сүддән хазырланыр. Сүд мөһсулларындан *кумыс*, *ајран*, *гурут* вә *гајмаг* хүсусилә кениш јајылмышдыр. Ат әти ән јахшы јемәк сајылыр. Гыргыз кәндләри *аул* (*ајыл*) адланыр. Ән'әнәви мәнзилләри *јуртадыр*.

Ән мәшһур фолклор аби-дәси гыргыз халгынын миниллик тарихини әкс етдирән "*Манас*" дастаныдыр. Гыргыз халгы Сатылганов, Т. Молдо, Б. Алыкулов, А. Токамбајев, Ч. Ајтматов кими көркәмли мөдәнијјәт һадимләри јетишдирмишләр.

Гыргызыстан Республикасы хазырда инкишаф етмиш сәнаје-аграр өлкәсидир. Әсас сәнаје сәһәләри әлван металлуркија, кәнд тәсәррүфаты машингајырмасы, электротехника мөмулаты сәһәләридир. Пајтахты Бишкек шөһәридир.

Өдөбијјат: Петров К. И. Очерк происхождения киргизского народа. Фрунзе, 1963; Народы Средней Азии и Казахстана, т. 2. Москва, 1963; История Киргизской ССР, т.1-2. Фрунзе, 1968; Сујумбајев А. С. Гыргызыстан ССР. Бакы, 1972; Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Ленинград, 1971; Население СССР. Москва, 1990;

Долганлар [Dolqanlar] – *Алтај* халглары *турк* групунун *шәрғи һун* голуна мәнсуб

халг. Өзләрини *долган*, *тыакхи* (*тыакхи*, *тыакхисси*, *тыаадамы*), *саха* адландырырлар. *Алтај* дил айләсинин *турк* групунун *шәрғи һун* голуна мәнсуб *долган* дилиндә данышырлар (долган дилини јакут дилинин диалекти һесаб едәнләр дә вар). Антроположи чәһәтдән *сары* (монгол) иргин *Шимали Асија* типинә айдирләр. Ән'әнәви динләри анимизм вә шаманчылыгдыр. Православлыг да јајылмышдыр. Сајлары 6 миңә јахындыр (1987). Русија Федерациясынын Краснојарск дијарынын *Таймыр* (*Долган-Нен*) мухтар даирәсиндә, Хатанга, Пјасина чајлары һөвзәсиндә вә Јенисеј чајы сәһилиндә олан Дудинки рајонунда јашајырлар. Долганларын сөјкөкләриндә әсасән түрк вә тунгус халглары дурурлар.

Долганларын бир халг кими формалашмасы XVIII әсрин сону – XIX әсрин әввәлләриндә баша чатмышдыр. Бу просесдә ајры-ајры јакут, евенк, нен вә ен (енс) нәсилләри дә иштирак етмишләр. Долганларын ән'әнәви мәшгулијјәтләри вәһши марал вә хәз дәрли һејван ову, балычылыг вә маралчылыг иди. Әсас нәглијјат васитәләри марал гошулан хизәк, киршә, ичи ојулмуш ағач гајылардыр. Ән'әнәви мәнзилләри конусвари чумлардыр.

Ән'әнәви киши кәјими әсасән көјнәк, кафтан вә шалвар, гадын кәјими исә үстдән

өнлүк (дөшлүк) багланан дондан ибарәтдир. Үст кејимләри гышда маһуд халат вә ја марал дәрисиндән, ја да јундан тикилмиш палтар, јада исә *сокуј* адланан башлыгылы маһуд палтардыр. Довшан дәриси вә хөздөн дүзөлдилмиш күрклөрдөн (хөзи ич төрөфдө олан) дө истифадә едирләр. Этәјин арха төрөфдөн узун олмасы долган кејимләринин сәчијјәви хүсусијјәтидир. Башларына маһуддан тикилән вә мунчутла бөзәнмиш *канор* (чөнә алтындан багланан папар) гојурлар. Әсас јемөкләри марал әтидир.

Әдәбијјат: Czaplicka, M. A. *Aboriginal Siberia*. Oxford, 1914; Долгих Б. О. *Происхождение долган*. Труды института этнографии. т. 84. Москва, 1963; Брук С. И. *Население мира*. Москва, 1986; *Народы мира*. Москва, 1988;

Әфшарлар [Әfšarlar] – Азәрбајчанлылары (Азәрбајчан түркләринин) этнографик групу. *Алтај* дил аиләси *түрк* группунун *огуз* голуна мәнсуб олан *Азәрбајчан* дилиндә данышырлар. Азәрбајчан халгынын төшәккүлүндә иштирак етмишләр. Һазырда Иран Ислам Республикасында (Урмијә көлүндән шәргдә Фарс, Кирман, Хузистан әјәләтләриндә), Әфғаныстан Ислам Республикасында (Кабил вә Гөндәһар шәһәрләриндә вә әтраф кәңдләрдә), һабелә Түркијә Республикасынын Дәнизли бөлкәсиндә јашајырлар. Сајлары јарым милјондан чохдур (1987).

Әфшарлар дикәр оғуз тајфалары илә бирликдә Јахын

вә Орта Шәрг тарихиндә мүһүм рол ојнамыш, XVI әсрдә јаранмыш Азәрбајчан Сәфәви дәвләтинин гуручуларындан олмушлар. Сәфәви дәвләтиндә мүһүм вәзифәләр тутан әфшарлар бу дәвләт сүгүта уғрадыгдан сонра Надир ханын башчылығы алтында Азәрбајчан торпагларында һакимийјәти әлә кечирмиш османлы, рус вә әфған ордуларыны өлкәдән говмушлар. 1736-чы илдә Надир хан Азәрбајчан ханларынын Муған гурултајында шаһ сечилмишдир. Надир шаһ аз вахт әрзиндә Шәрги Анадолудан Һиндистанга гәдәр кениш әразиләри әһатә едән бөјүк бир империја јаратмыш, дәвләтин сәрһәдләрини горумаг мөгсәдилә өз тајфасынын – әфшарларын бир һиссәсини индики Кабил вә Гөндәһар бөлкәләринә көчүрмүшдүр. Надир шаһын өлдүрүлмәсиндән сонра (1747-чи илдә) Урмијә ханы Фәтәли хан Әфшар 1748-чи илдә Тәбризи өзүнә пајтахт сечәрәк, Азәрбајчан торпагларынын бирләшдирилмәси сijasәтини давам етдирмишдир. Бу ишә мане олан күрчү вә Ирәван ханларынын бирләшмиш гүввәләрини дармадағын етмишдир.

Әфшарларын әсас мөшгулијјәтләри әкинчилик вә малдарлыгыдыр.

Әдәбијјат: Народы Передней Азии. Москва, 1957; Мухаммед Казим. *Поход Надир шаха в Индию*. Москва, 1961; Алиев Ф. М., *Антиперсские выступления и борьба против турецкой*

окупации в Азербайджане в первой половине XVIII века. Баку, 1975; Брук С. И. *Население мира*. Москва, 1986; *Народы мира*. Москва, 1988;

Јакутлар [Yakutlar] – *Алтај* халгларынын *түрк* группунун *шәргү хун* голуна мәнсуб халг. Русија Федерасијасы Јакут-Саха Республикасынын әсас өһалиси. Өзләрини *саха* (*сака*) адландырырлар. Түрк дилләринин *шәргү хун* группунун *ујаур* голуна мәнсуб *саха* (*јакут*) дилиндә данышырлар. Антроположи чәһәттән *сары* (монгол) иргин *Шимали Асија* типинә аиддирләр. Сајлары 382 миндән (1989) чохдур. Әсасән Русија Федерасијасы Јакут-Саха Республикасында, гисмән дә Краснојарск дијарында, Магадан, Сахалин вә Амур вилајәтләриндә јашајырлар. Христиандырлар (православдырлар). Әски түрк инанчларынын, о чүмлөдән шаманчылығы да сахлајырлар. Јакутларын сојкөкләриндә әсасән гөдим түрк тајфаларындан олан *курыканлар* дурурлар.

Јакутларын јашадыгы әразидә ән гөдим инсан изләри сон палеолит дөврүнә (е. ө. 20–10 минилликләр) тәсадүф едир. Русија ишғалы әрәфәсиндә јакутлар ичәрисиндә ири тајфа вә нәсилләр (*хангиласлар*, *мөһинләр* вә *ја мөһинләр*, *бороһонлар*, *намтслар*) мөвчуд иди. XVII әсрин 30-чу илләриндән Јакутија Русиянын әсарәти алтына салынды. Јакутларын зәнкин тәбии сәрвәтләринин чаризм төрәфиндән мөнимсәнилмәси

дөврү башланды. Јакутлар үзәринә *јасаг* адланан хүсуси верки гојулду. Өлкәнин христианлашдырылмасы вә руслашдырылмасына башланды. Һөмин мөгсәдлө бураја күтлөви шөкилдә руслар көчүрүлмәјә башланды. Чар һөкүмәтинин дөзүлмәз мүстәмләкәчилик сijasәти јакутларын 1822-чи ишдән *"көчәри јаделли"* (кочевые инородцы) кәтәгоријасына аид едилмәсиндә өзүнү ајдын кәстәрирди. Чар һөкүмәти Јакутија әразисини сijasи сүркүн јеринә чевирмишди. XVIII–XIX әсрин әввәлләриндә јакутлар күтлөви сурәттә христианлашдырылды. Христианлығы гөбул едәнләр *јасагдан* азад олунурдулар. Русија әсарәти јакутлары өлкәнин учгарларына чөкилмәјә мөчбур етди.

Чар мүтләгијјәти дөврилдикдән сонра 1918–1922-чи илләрдә Јакутија уғрунда агвардијачыларла болшевикләр арасында көркин мүбаризә кетмишдир. Бу мүбаризә нәһәјәт, 1922-чи илдә Русија Совет Федератив Сосиалист Республикасы тәркибиндә Јакутија Мухтар Совет Сосиалист Республикасы јарадылмасы илә баша чатды. 1992-чи илдән исә Јакут-Саха Республикасы Русија Федерасијасы тәркибиндә суверен дәвләтдир.

Јакутларын ән'әнәви мөшгулијјәтләри јарымкөчәри малдарлыг вә әкинчиликдир. Овчулуг вә балыгчылыг јардымчы характер дашыјыр. Сәнәткарлыгга ағач вә сүмүк

үзәриндә ојма, хәз дәри ашылама, күмүшдән бөзәк шејләри истехсалы вә с. кениш јайлымышдыр.

Јакутларын ән'әнәви јашајыш мәнзилләри ағач тирдән тикилмиш дәрджүнч *балаган (јурта)* вә јайда сөкүлүб-гурашдырылан конусвари *урасадыр*. Ән'әнәви кејимләри кечә вә хәздән тикилирди. Кишиләр *сон* адланан јарымкүрк, гадынлар исә *сангыјах* адланан күрк кејинир, башларына һүндүр хәз папаг гојурлар. Әсас јемәкләри сүд вә әтдән һазырланыр. Хошладыглары ички *гумысдыр*.

Јакут фолклору *олонхолар* (пәһләванлар) һаггында гәһрәманлыг нағыллары, тарихи һекајәтләр вә маһныларла зәнкинди. *Хомус, кунсур (тәбил) вә дункур (дәф)* ән'әнәви мусиги әләтләриди. Јалпыја бәнзәр даирәви рәгсләр ("*былырки јункјуу*", "*осуохај*") инди дә галмагдадыр. А. Кулаковски, А. Софронов, П. Ојунски, А. Иванов-Кјунде, Еристин вә башгалары јазылы јакут әдәбијјатынын инкишафында хүсуси рол ојнамышлар.

Һазырда Јакутија Русија Федерасијасынын инкишаф етмәкдә олан сәнәје-ағар районудур. Јакутија тәбии сәрвәтләрлә, хүсусилә алмаз, гызыл вә көмүр јатаглары илә зәнкинди. Игтисадијјатда мөдән сәнәјеси, әлван металлуркија, машингајырма, металл е'малы, ағач е'малы, јүнкүл вә јејинти сәнәје саһәлә-

ри, хәз истехсалы апарычы јер тутур.

Әдәбијјат: Сzaplocka, М. А. Aboriginal Siberia. Oxford, 1914; Токарев С. А. Очерк истории якутского народа. Москва, 1940; История Якутской АССР. т. 1-3, Москва-Ленинград, 1955-1963; Hambis L. La Siberia. Paris, 1957; Гурвич И. С. Этническая история Северо-Востока Сибири. Москва, 1966; Гоголев А. И. Историческая этнография якутов. Якутск, 1977; Гоголев А. И. Историческая этнография якутов. Народные знания и обычное право. Якутск, 1983; Население СССР. Москва, 1990;

Јујгулар [Yiyqular] – *Алтај* халлары *турк* группунун *шимал-шәрг* голуна мәнсуб халг. Чин Халг Республикасынын гәрбиндәки Гансу әјәләтиндә, Силјаншан дагынын шимал јамачларында, Сунан мухтар гәзасында јашајырлар. Өзләрини *југур* адландырырлар. *Алтај* дил аиләси *турк* группунун *шимал-шәрг* голуна мәнсуб *југур* дилиндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән *сары* (монгол) иргә аиддирләр. Ламачы олмаларына бахмајараг шаманчылығын изләрини һәлә дә сахлајырлар. Сајлары 11 миндир (1987).

Гәдим ујгурларын варисләри олан јујгулар 840-чы ийдә Ујгур хаганлығы сүгута уғрадыдан сонра өз доғма јурдларындан көчәрәк инди јашадыглары әразиләрдә мәскунлашмышлар. Сојкөкләриндә ујгурларла јанашы онларла ејни көкдән олан гырғызлар, монгол тајфалары, һабелә тибетлиләр дә иштирак етмиш-

ләр. Һазырда јујгулар дөрд група әјрылырлар: *сарыг југурлар* түрк, *шара југурлар* монгол, галан ики групп исә тибет вә Чин дилләриндә данышырлар.

Јујгуларын башлыча мөшғулијјәтләри малдарлыг вә әкинчиликди. Дағлыг әразиләрдә јашајан јујгулар (*тағлыклар*) гојун, инәк, ат вә дөвә сахлајырлар. Дүзәнлик јерләрдә јашајан јујгулар (*ојлыглар*) исә әкинчиликлә мөшғул олурлар. *Тағлыклар* дөрдбучагы кечә алачыларда, *ојлыглар* исә јастыдамлы кил евләрдә јашајырлар. Мадди вә мәнәви мөдәнијјәтләри ујгурларынкына охшардыр. (*бах: Ујаурлар*).

Әдәбијјат: Радлов В. В. К вопросам об уйгурах. СПб. 1893; Позднесев Д. М. Исторический очерк уйгуров. СПб. 1899; Народы Средней Азии и Казахстана. т. 2. Москва, 1963; Народы Восточной Азии. Москва-Ленинград, 1965; Тихонов Д. И. Хозяйство и общественный строй Уйгурского государства X-XIV вв. Москва-Ленинград, 1966; Народы мира. Москва, 1988.

Көнкәрләр [Kөngәrlәr] – Азәрбајчанлылары (Азәрбајчан түркләринин) етнографик группу. *Алтај* дил аиләси *турк* группунун *огуз* голуна мәнсуб олан *Азәрбајчан* дилиндә данышырлар. Печенег тајфаларындан бири олан көнкәрләр мәнбәләрдә һәмчинин *кангјуу, канглы, гангар* вә с. адларла да гејд олунамышлар. Азәрбајчан халгынын тәшәккүлү просесиндә иштирак етмишләр. Һазырда тоғлу һалда Иран Ислам

Республикасында (Теһран вә Гум әтрафларында) јашајырлар. Сајлары барәдә дөгиг мө'лумат јөхдур. Мүсәлмандырлар.

Көнкәрләр вахтылә Газахыстан әразисиндә мөвчуд олмуш вә Чин гајнагларында *Кангјуу* адланан дөвләтин гуручусу олмушлар. Сонралар гыпчагаларын тәзјиги илә көнкәрләр гәрбә доғру һәрәкәт етмишләр. Орта әср гајнагларында көнкәр, гангар адлары илә танынмыш көнкәрли тајфасы азәрбајчанлылары сојкөкүндә јахындан иштирак етмишләр. XVIII әсрин сонларында көнкәрли тајфасы даһа чох сәрһәдләрин горунмасы ишинә чәлб олунамышлар. Мөшһур Азәрбајчан рәссамы Бәһруз Көнкәрли бу сојдандыр.

Әдәбијјат: Народы Передней Азии. Москва, 1957; Брук С. И. Население мира. Москва, 1986; Народы мира. Москва, 1988;

Ногајлар [Noqaylar] – *Алтај* халлары *турк* группунун *гыпчаг* голуна мәнсуб халг. Өзләрини *ногај (нохај)* адландырырлар. *Алтај* дил аиләси *турк* группунун *гыпчаг* голуна мәхсус *ногај* дилиндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән *аг* (авропа) ирглә сары (монгол) ирг арасында кечид ирги олан *туран* (чәнуби Сибир) кечид иргинә аиддирләр. Мүсәлмандырлар (сүннүдүрләр). Сајлары 75 миндән (1989) чохдур. Әсасән Русија Федерасијасынын Ставропол

дижары вә Дағыстан Республикасында, һабелә Чечен Республикасы, Ингуш Республикасы вә Гарачај-Чөркөз Мухтар Вилајәтиндә јашајырлар. Ногајларын сојкөкләриндә башлыча олараг түрк (*мангыт, кунграт* вә с.), гисмән дә монгол тајфалары иштирак етмишләр.

Ногајларын ады Гызыл Орда сәркөрдәси минбашы *Ногајын* (XIII әсрин II јарысы) ады илә бағлыдыр. *Ногај* Гызыл Орда ханы *Берке* ханын ән исте'дадлы гошун башчыларындан бири иди. Һүләкү хана гаршы јүрүшләрә сәркөрдәлик етмишдир. Берке ханын өлүмүндән сонра онун Гызыл Ордада нүфузу даһа да артмышды. Дондан Дунаја гәдәр бөјүк бир әрази Ногајын нәзарәти алтына дүшмүшдү. Ногајдан еһтијат едән Бизанс императору Михаил Палеолог бачысы Евфрасијаны она вермишди. Бир сыра рус князлары, Польша, Мачарыстан, Болгарыстан вә Сербија онунла иттифаг бағламаға мәчбур олдулар. Ногајлар XIV әсрин сону – XV әсрин әввәлләриндә Гызыл Ордадан ажрылараг мүстәгил Орда (дөвләт) јаратдылар. Ногај Ордасы Хәзәр вә Арал дәнннзләринин шималындан Кама чајынадәк, Волга чајындан Иртыш чајынадәк бөјүк бир әразини өһатә едирди. Ногај ордасынын өһалиси олан *мангыт, кунграт* вә дикәр түрк тајфалары XV әсрин II јарысындан е'тибарән үмуми адла но-

гајлар кими танынмаға башладылар. XVI әсрин II јарысында Газан вә Һәштәрхан ханлыгларынын Русија тәрәфиндән ишғалындан сонра Ногај Ордасы мүстәгил улуслара (Бөјүк Ногајлар, Кичик Ногајлар вә Алтыул Ордасы) ажрылды. Бөјүк Ногајлар Исмајыл ханын һакимийјәти алтында олан улуслардан (тајфалардан) тәшкил олунмушду. Онлар Волганын ашағы бојундан Урал чајына гәдәр Хәзәрсаһили өразиләрдә мәскунилашмышдылар. 1634-чү ишдә калмыкларын һүчүмүндән сонра Бөјүк Ногајлар Кичик Ногајларын јашадығы өразијә Волга чајынын сағ саһилинә кечдиләр.

Кичик Ногајлар дөвләтинин әсасыны *мурза Гази* (Казини) гојмушду. Кичик Ногајлар Ногај Ордасы дағылдыгдан сонра Волганын сағ саһилинә вә Азовсаһили өразиләрә (Кубан чајындан Дон чајына гәдәр) көчдүләр. Онлар XVIII әсрин орталарынадәк Крым ханлығы вә Османлы империясындан асылы идиләр. Русија илә Түркијә арасында бағланмыш 1812-чи ил Бухарест сүлһ мүгавиләсинә көрә ногајларын бир һиссәси Түркијәгә көчдүләр. Ногајларын галан һиссәси XIX әсрин II јарысында Русијанын һакимийјәти алтына дүшдүләр.

Ногајларын әсас мөшгулийјәти кечмишдә малдарлыг, гисмән дә әкинчилик олмушдур. Сәнәткарлыгда маһудчулуг, дәри ашылама вә кечәчилик мүһүм јер тутур. Көчәри ногај-

ларын ән'әнәви мәнзилләри *кибиткадан* (јурта) ибарәтдир. Ачылыб-јығылан бөјүк кибитка – *терме*, ачылыб-јығылман вә дашынан кичик кибитка исә *отав* адланыр. Отураг ногајлар јарымгазма евләрдә (*жерме газы*) јашајырдылар.

Ән'әнәви јемәкләри әт вә сүддән һазырланыр. Јемәкләри ичәрисиндә *гајмаг, ажран, сузмә* даһа кениш јайлыб. Әсас ичкиләри ат вә дөвә сүдүндән һазырланмыш *кумыс, калмык чајы вә аракадыр*. Дары унундан һазырланмыш гаты сыјыг бә'зән чөрәји дә өвөз едир. Ногајларын кејими дикәр түрк халгларынын кејимләринә охшајыр. Кишиләр *көјнәк, шалвар, бешмет* кејинирләр. Үст кејимләри әсасән *чәркәзи чуха, јапынчы* вә *күркдән* ибарәтдир. Гадынлар да әсасән *көјнәк, шалвар, јахасы ачыг бешмет (архалыг), узун дүјмәсиз дон* кејинир, башларына *јајлыг, хәз вә ја парчадан дүзәлдилмиш (зурама илә бәзәдилән) папаглар* гојурлар. Гышда күрк кејинирләр.

Ногајларын зәнкин фолклорлары вардыр. XV әсрин II јарысында јаранмыш "*Једикеј*" епосу башга түрк халплары арасында да кениш јайлымшыдыр.

Әдәбијјат: Сафаргалиев М. Г. Ногайская Орда во 2-ой половине XVI в. // Сборник науч. работ Мордовского педагогического института. Саранск, 1949; Народы Кавказа. ч. 1. Москва, 1960; Кужелева Л., Ногайцы (Из истории ногайцев XIX – нач. XX в.), // Уч. зап. Инс-та истории, языка и литературы Дагестанского фи-

лиала АН СССР. Махачкала. Серия историческая, 1964, т. 13; Кочкаев Б. Б. Социально-экономическое и политическое развитие ногайского общества в XIX – нач. XX века. Алма-Ата, 1973; Население СССР. Москва, 1990;

Өзбәкләр [*Özbәklәр*] – *Алтај* халглары *түрк* группунун *карлук* голуна мәнсуб халг. Өзбәкстан Республикасынын әсас өһалиси. Өзләрини *өзбәк* адландырырлар. *Алтај* дил аиләсинин *түрк* группунун *карлук-чагатај* голуна мәнсуб олан *өзбәк* дилиндә данышырлар. Мүсәлмандырлар (сүнүдүрләр). Сојкөкләриндә башлыча олараг түрк тајфалары, гисмән дә ирандилли этнослар иштирак етмишләр. *Аз* (авропа) иргин *памир-фәрганә* типинә аид едилирләр. Сајлары 16 милјон 698 миндир (1989). Әсасән Өзбәкстан Республикасында, һабелә Әфғаныстанда вә Тачикистан, Гырғызыстан, Газахыстан, Түркмәнистанда јашајырлар. Өзбәкстанын ән гәдим өһалиси *искит(скиф)-сак* тајфалары олмушлар. Ер. әвв. VI әсрин орталарында Әһәмәниләр, сонра исә *Македонијалы Искәндәр*ин дөвләтләринә гатылан Өзбәкстан өразисиндә V әсрин әввәлләриндә күчлү *Аз һун (ефталитләр)* империясы јаранмышдыр. VI әсрин 60-чы илләриндә өлкә *Бөјүк Түрк хаанлығынын* тәркинбнә даһил олду. VII әсрин II јарысындан ислам дини јайылмаға башлады. 751-чи илдә *Талас дөјүшүндә* түрк тајфаларынын мүсәлманларла биркә

Чинэ галиб кәлмәләриндән сонра ислам дини бөлкәдә һаким динә чеврилди. X әсрдә илк мүсәлман түрк дәвләтинин *Гараханлылар дәвләтинин* Өзбәкистанда гурулмасы илә өзбәкләрин бир халг кими формалашмасы просеси әсасән баша чатды. XI әсрдә өлкә *Бөйүк Сәлчүг императорлуғу* тәркибинә дахил олду. Сәлчүг дәвләти зәифләдикдән сонра – XII әсрин II жарысында Өзбәкистанда *Ануштәкинләр сүләләсинин* идарә етдији күчлү *Харәзмшаһлар дәвләти* гурулду. 1220-чи илдә өлкә монголлар тәрәфиндән ишғал олунду. XIV әсрин II-чи жарысында Өзбәкистанда пәйтахты Сәмәргәнд олан, гүдрәтли *Тејмуриләр* дәвләти жаранды. Бу дәвләтин зәифләмәсилә *Дәшти-Гыпчагда* һөкмранлыг едән *Шејбани хан* XVI әсрин әввәләриндә Өзбәкистаны тутду. Тејмуриләрин вариси олан *Бабур шаһ* исә Һиндистана кедәрәк, орада XVIII әсрин орталарына гәдәр јашамыш *Бөйүк Моғол* түрк императорлуғуну јаратды. Шејбаниләр дәвләтинин зәифләмәсилә Өзбәкистанда әввәлчә *Хивә ханлығы*, сонра *Коканд ханлығы*, 1753-чү илдә исә *манғытлар* сүләләсинин идарә едикләри *Бухара әмирлији* жаранды. Парчаланмыш вәзијәтдә олан өзбәк халгы XIX әсрин 60-чы иләриндә башлајан Русија ишғалларына күчлү мүғавимәт кәстәрә билмәдиләр. Өзбәкистан Русија әсарәти алтына дүшдү. 1867-чи

илдә мәркәзи Дашкәнд олан *Туркустан* кенерал-губернаторлуғу јарадылды. Русија зүлмүнә гаршы 1898-чи илдә *Әндицанда* күчлү үсјан башверди. XX әсрин әввәләриндә милли-азадлыг һәрәкаты даһа да күчләнди.

1917-чи илдә Русијада мүтләғијјәт деврилдикдән сонра *Кокандда* милли һөкүмәт жаранды. Бу һөкүмәт болшевик мүдахиләси нәтичәсиндә 1918-чи илин апрелиндә деврилди. 1920-чи илин февралында Хивә, апрелиндә Харәзм, сентјабрында исә Бухара совет гошунлары тәрәфиндән ишғал олунду. Лакин өзбәк халгы болшевикләрә гаршы мүбаризәни узун мүддәт давам етдирди. Басмачылыг адланан бу һәрәкәтда мәшһур түрк сәркәрдәси *Әнвәр Паша* да мүһүм рол ојнамышдыр. 1924-чү илин октјабрында өзбәк торпағларында Өзбәкистан Совет Сосиалист Республикасы јарадылды. Өзбәкистан Совет Сосиалист Республикасы 1925-чи илин мајында ССРИ-јә гатылды. ССРИ-нин дағымасы илә Өзбәкистан өз мүстәғиллијини елан етди. Һазырда Өзбәкистан Республикасы суверен дәвләтдир.

Өзбәкләрин әсас мәшғулијәтләри сүн'и сувармаја әсасланан әкинчилик вә малдарлыгыдыр. Әсасән памбыг, бугда, дүјү вә пахлалы биткиләр бечәрирләр. Јашајыш мәскәнләринин ән кениш јайылмыш формасы *ғышлағлардыр*. Мәнзил *тышғары* (кишиләр

үчүн) вә *ичғары* (гадынлар үчүн) адландырылан ики һиссәјә ајрылыр. Биринчи һиссә һәм дә *миһмонхана* (ғонағ отағы) адланыр. Ән'әнәви киши үст кејими олан *којнак* (көјнәк) нахышларла бәзәдилир вә шалварын ичәрисинә салыныр, үстүндән исә *кушак* (гуршаг) бағланыр. Башларына ја *чалма*, ја да гара *арағын* гојурлар. Ајағларына *махси* (дана дәрисиндән тикилмиш чәкмә) кејинирләр. Гадынлар да шалвар вә көјнәк кејинирләр. Үзләрини *пәрәнчә* илә өртүрләр. Халат формасында олан пәрәнчәнин тәркиб һиссәси сифәти өртән, ат түкүндән тохунулуш *чачвандыр*. Гызлар вә һәлә ушағы олмајан кәлиндәр сачларыны 40-а гәдәр һөрүкләрә ајырырлар. Өзбәкләрин ән хошладығлары јемәк *плов*, ичкиләри исә *ајран*, *ғымыз* вә *јашыл чайдыр*.

Өзбәк фолклорунда дикәр гардаш түрк халғларында олдуғу кими *"Короғлу"* вә *"Алпамыш"* дастанлары, *Хоҗа Нәсрәддин* һағғында ләтифәләр чох кениш јайылмышдыр. *Кәрәнәј* ән севимли мусиги әләтләридир.

Өзбәк халгы үмүмдүңја тарихинә Әбу Әли ибн Сина, Бируни, Улугбәј, Әлишир Нәваи кими мүтәфәккирләр, Әләәддин Тәкәш, Чәләләддин Мәнкубурну, Әмир Тејмур вә Бабуршаһ кими дәвләт хадимләри вермишдир. Өзбәкистан инкишаф етмиш сәнаје-ағрар өлкәсидир. Бурада памбыгчылыг, әлван металуркија, јана-

чаг-електрокимја, машынгајырма вә метал е'малы, тикинти материаллары истәһсалы кими саһәләр инкишаф етмишдир.

Өзбәкистан гызыл, нефт вә газ јатағлары илә зәнкиндр. Газ әсасән Бухара вә Гашгадәрја, нефт исә Фәрғанә вә Бухара вилајәтләриндә чыхарылыр. *Анзрен* вә *Шарғунда* исә зәнкин даш көмүр јатағлары вардыр. Һејвандарлыгга гаракул гојунчулуғу мүһүм јер тутур. Өзбәкистан Мәркәзи Асијанын ән бөјүк ипәкчилик рајонларындан биридир.

Ән бөјүк шәһәрләри Дашкәнд (өлкәнин пәйтахты), һабелә гәдим тарихә малик олан Бухара вә Сәмәргәнд шәһәрләридир.

Әдәбијјат: История Узбекской ССР., т. 1–4, Ташкент, 1967–68; Короғлы Х., Узбекская литература., Москва, 1976; Babur Schah., Le livre de Babur (traduit du turc par J. L. Bacque-Grammont), Paris, UNESCO, 1980; Население СССР. Москва, 1990, Erol Güngör., Tarihte Türkler., İstanbul, 1993.

Саларлар [Salarlar] – *Алтај* халғлары *турк* групуна мәнсуб халг. Бә'зи алимләр *оғуз*, дикәрләри исә *уғур* голуна аид едир. Чин Халг Республикасы Тсинхај өјаләтинин Сјунхуа-Салар мухтар гәзасынын әсас әһалиси. Өзләрини *салыр* адландырырлар. *Алтај* дил аиләси *турк* групунун *оғуз* (бә'зи алимләрин фикринчә *уғур* голуна мәнсуб олан *салар* дилиндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән *сары* (монгол) иргин *Шимали*

Асија типинә аиддирләр. Мүсөлмандырлар (сүннүдүрләр). Саялары 72 миндир (1987). Әсасән Чин Халг Республикасы Тсинхәя әјәләтинин Сјунхуа-Салар мухтар гәзасында, Гансу әјәләтиндә вә Синсзјан-Ујғур мухтар районунда јашајырлар. Сојкөкләриндә әсасән Алтај халглары түрк групунун оғуз голуна мәнсуб олан *салғурлар* тајфасы дурур. "Китаби-Дәдә Горғуд" дастанлары да саларларын оғуз тајфаларындан бири олдуғуну ајдынча сүбут едир. XIII әсрдә саларларын әчдадларынын Орта Асиянын Сәмәргәнд бөлкәсиңдән инди јашадыглары әразијә көлдикләри күман едилир.

Саларларын әсас мәшғулијәтләри шум әкинчилији вә малдарлыгдыр. Башлыча оларга буғда, арпа, човдар, чумиза (ири дәнли тахыл) вә гарабашаг бечәрирләр. Јашајыш мәскәнләри адәтән архларын көнарында салынмыш јасты дамы, торпаг дөшәмәли кил евләрдән ибарәтдир. Ән'әнәви киши үст кејими көјнөк, жилет вә ја көдөкчә, шалвардан ибарәтдир. Ајагларына парчадан тикилмиш јүнкүл ајагтабы кејинирләр. Башларына ағ *арагчыи* гојурлар. Гадынлар халат вә шалвар кејинирләр. Һәм кишиләр, Һәм дә гадынларгышда памбыг халат вә гојун дәрисиндән тикилән күрк кејинирләр.

Ән'әнәви јемәкләри әтли әриштә, ичкиләри исә сүдлү чајдыр. Јемәји гоша чубугла кејирләр. Фолклорлары күчлү

шәкилдә Чин-Тибет әдәбијәти илә бағлыдыр. Дикәр гоһум Алтај халгларында олдуғу кими јағыш чағырма, фалабахма адәтләри галмагдадыр.

Әдәбијјат: Народы Восточной Азии. Москва, 1965; Народы мира. Москва, 1988.

Татарлар [Tatarlar] – Алтај халглары *түрк* групунун *оғуз-гыпчаг-булғар* голларына мәнсуб бир сыра халгларын үмуми ады. Әсасән Русија Федерасијасы вә Украјна Республикаларында јашајырлар. XX әсрин әввәләринә гәдәр Русија империјасында јашајан бүтүн түрк халглары *татар* адландырылырды. ССРИ-нин јаранмасындан сонра Волгабоју, Урал әтрафы, Крым вә Сибирдә јашајан түркләр *татар* адландырылмаға башлады. *Татар* этноними илк дөфә VI–IX әсрләрдә Байкал көлүндән чәнуб-шәргдә јашајан монгол тајфалары арасында мејдана көлмишдир. Һазырда татар адландырылан халгларын әчдадлары исә бу этнонимин јаранмасындан чох әввәл инди јашадыглары әразиләрин гәдим сакинләри олмуш вә өз јурдларында јүксөк мөдәнијјәт јаратмышлар. Үмуми бир азда татар ады илә танынан Крым (бах; Крым татарлары), Волгабоју, Урал әтрафы (бах; Волгабоју вә Урал әтрафы татарлар) вә Сибир татарлары (бах; Сибир татарлары) ваһид сојкөкүнә малик олсалар да мүстәгил халглардыр.

Волгабоју вә Ураләтрафы татарлар [Volqaboyu vә Uralәtrafi tatarlar] – Алтај халглары түрк групунун *булғар-гыпчаг* голуна мәнсуб халг. Русија Федерасијасы Татаристан Республикасынын әсас әһалиси. Инди татар адландырылмаларына бахмајараг, өзләрини *булғарлы*, *азанлы* вә ја *мөселман* адландырмағы үстүн тутурлар. Волгабоју вә Ураләтрафы татарлар Алтај дил әиләсинин *булғар-гыпчаг* голуна мәнсуб дилдә данышырлар. Татарларын әксәријәти мүсөлмандыр (сүннүдүрләр). XVI–XVII әсрдә рус чаризми тәрәфиндән зорла христианлашдырылан татарлар исә *крјашен* (хач сүјуна чәкилмиш) адланырлар. Сојкөкләриндә *һун*, *хәзәр* вә *булғар түркләри* иштирак етмишләр. Волгабоју вә Ураләтрафы татарлар ики бөјүк этнографик група: *азанлылар* вә *мишәрләрә* ајрылырлар. Мишәрләр дә өз нөвбәсиңдә *сергач* вә *темникләр* адлы группалара ајрылыр. *Гасым татарлары* адланан групп исә газанлыларла мишәрләр арасында кечид этнографик группу сајылыр. Волгабоју вә Ураләтрафы татарларын саялары 6 милјон 649 миндир (1989). Оуну јарысы Русија Федерасијасы Татаристан Республикасында, галаны исә Русија Федерасијасынын Башгырдыстан Республикасында, Мари-Ел Республикасында, Мордва Республикасында, Удмуртија Республикасында, Чувашија

Республикасында, һабелә Русија Федерасијасынын Нижни Новгород, Пенза, Һәштәрхан, Перм, Челјабинск, Рјазан, Јекатеринбург вә Саратов вилајәтләриндә јашајыр. Антроположи чәһәтдән Волгабоју вә Ураләтрафы татарларын әксәријјәти *ағ* (авропа) иргин *понт типинә* аиддирләр. Крјашен татарлары исә *ағ ирглә сары* ирг арасында кечид ирги сајылан *Урал* антроположи типинә мәнсубдурлар. Сары иргин *чәнуби Сибир типинә* Волгабоју вә Ураләтрафы татарларын чәми 15 фаизи аид олунур.

VII–VIII әсрләрдә *хәзәр* түркләри, IX–X әсрләрдә исә *печенег* түркләри тәрәфиндән сыхышдырылан булғар тајфалары X әсрин әввәләриндә гүдрәтли дөвләт олан Булгар түрк хаганлығыны (Волга-Кама Булгарыстаны) јаратдылар. 1236-чы илдә монгол һүчумлары нәтичәсиңдә Булгар хаганлығында кедән етник процесләр позулду. Өлкәнин әразиси *Дәшти-Гыпчагдан* көлән әһалинин үстүнлүк тәшкил етдији *Гызыл Орда дөвләтинин* тәркибинә гатылдығындан гыпчаг амилли күчләнмәј башлады. 1361-чи илдә *Әмир Тејмурун* һүчумларына мө'руз галан булгарларын бир һиссәси Кама чајыны кечиб индики *Газан шәһәри* әтрафында мөһкәмләнәрәк, *Газан ханлығыны* гурдулар. Рус салнамәләриндә бу ханлығын әһалиси "*јени булғарлар*" вә ја "*казан булғарлары*" адландырылыр. 1439

вә 1445-чи илләрдә Газан ханы *Улу Мәһәммәд* дәвләтин әразисинә басгын едән *Москва князы Василини* мәғлуб едәрәк, өлкәнин сәрһәдләринә *Гасым ханын* башчылығы алтында хәјли булгар көчүрдү. Һәмин булгарлар өз ханларынын ады илә "*Гасым булгарлары*", сонралар исә "*Гасым татарлары*" адландырылмаға башладылар.

Сур чајы һөвзәсиндә јашајан булгарлар исә *Сәкизбәј*, сонра исә *Тағәј ханын* башчылыг етдикләри *Наровчат дәвләтинин* әсас әһалиси иди. Онлар бурада гыпчагларла гарышараг индики мишәрләрин сојкөкүндә әсас рол ојнадылар. 1552-чи илдә Газан ханлығынын Москва чары *IV Иван* тәрәфиндән ишғалындан сонра булгарларын бир һиссәси шәргә доғру сыхышдырылды. Онларын јашадылары мүнбит торпагларда исә руслар јерләшдирилди. Кәлмә руслар јерли булгар әһалисини һәр васитә илә сыхышдырыр, зорла христианлашдырыр вә руслашдырмаға чалышырдылар. Нәтичәдә булгарлардан *крјашен* (хач сујуна чәкилмиш) *татарлар* адландырылан груп ајрылды. Ислам дини чидди тәғиб олунур, мүсәлманлара дәвләт вәзифәси тутмаг гадаган едилирди. Булгарларын азадлыг мүбаризәсинин күчләнмәсиндән горхуја дүшән чар һөкүмәти јалһыз XVIII әсрин сонларында мүсәлман булгарлара дәвләт вәзифәси тутмаға вә өз руһани идарәләри-

ни мүфтилик јаратмаға рәсми ичазә верди. XIX әсрин сонларында мишәт кими формалашан Волгабоју вә Ураләтрафы булгарлар татар адланмаға башлады. Чар мүтләгәјјәти деврилдикдән сонра татарлар мүстәгил *Идил-Урал (Волга-Урал)* Республикасы јаратмаға чәһд кәстәрдиләр. Лакин болшевикләр бунун гаршысыны алдылар. 1920-чи ил мајын 27-дә Русија Совет Федератив Сосиалист Республикасы тәркибиндә Татарыстан Мухтар Совет Сосиалист Республикасы јарадылды. 1991-чи илдән Татарыстан Республикасы Русија Федерасијасы тәркибиндә суверен дәвләтдир.

Волгабоју вә Урал әтрафы татарларын ән'әнәви мәшгулијәтләри әкинчиликдир. Малдарлыг јардымчы тәсәррүфат саһәсидир. Татарларын јашајыш мәскәнләри *ағла* адландырылан шәһәрләр, *ил (ел)* вә *авыл (аул)* адландырылан кәңдләрдир. Өлкәнин пајтахты Газан шәһәри чох гәдим тарихә маликдир.

Һәм гадын, һәм дә кишиләрин үст кејимләри *кулмәк* адлы көјнәк, *шалвар*, *камзол* вә *бешметдән* ибарәтдир. Кишиләр *түбәтәј*, *кәләпуш* адланан баш кејиминин үстүндән гышда *бүрек* адлы папаг гојурлар. Гадылар башларына мәхмәрдән тикилмиш *калфак*, күмүшлә бәзәдилмиш *кашпау* адлы папаг, *ак јауулык*, *тастар*, *түгәрәк* адлы шал өртүрләр. *Јака чылбыры* адландырылан синәбәнд тахырлар.

Әсас јемәкләри *казылык* (колбаса), *каклаган газ* (гахач едилмиш газ), *кајмак* (гајмаг), *катык* (гатыг), *сөзмә* (сүзмә) вә *кортдур* (гурут). Волгабоју вә Ураләтрафы татарларын зәнкин фолклорларынын башлыча жанрлары нағыллар, әфсанәләр, *баитләр* (бајатылар), тапмачалар, аталар сөзләри, *кыска жырлар* (гыса ше'рләр), *озын жырлар* (узун ше'рләр) вә зәрб-мәсәләрдир. Јазылы әдәбијјатын ән мәшһур нүмунәләри XIII әсрдә јашамыш булгар шаири Кол-Галинин "Јусуф вә Зүләјха", XVI әсрдә јашамыш Мүһәммәдјарын "Тухфаји мәрдан", "Нури Содур" поемаларыдыр. Милли шуурун жүкәлишиндә Г. Тукај, М. Гафури, Ш. Камал кими зијальыларын бөјүк хидмәтләри олмушдур. Татар театры 1908-чи илдә "Сәјјар" адлы илк труппанын тәшкил олунмасы илә јаранды. Мәшһур татар шаири Муса Чәлил фашист өлүм дүшәркәсиндә өз јарадычылығыны давам етдирәрәк, "Моабит дәфтәри" адландырылан силсилә шер'ләр мәчмуәсини јазмышдыр.

Татарыстан инкишаф етмиш сәнајә республикасыдыр. Нефт һасилатына көрә Татарыстан Русија Федерасијасында габагчыл јерләрдән бирини тутур. Республикада нефт-кимја, машынгајырма саһәләри инкишаф етмишдир. Мәшһур КамАЗ маркалы ағыр жүкдашыјан машынлар Татарыстанда истәһсал едилди. Татарыстан електрик енерјиси

вә хәз истәһсалы үзрә дә Русија Федерасијасынын ән инкишаф етмиш республикасыдыр. Пајтахты Газан шәһәридир.

Әдәбијјат: Татары Среднего Поволжја и Приуралья. Москва, 1967; Мухамедова Р. Г. Татары-мишари. Москва, 1972; Мухаметшин Ј. Г. Татары-кряшены. Москва, 1977; История Татарской АССР. Казань, 1980; Feher, G. Bulgar türkleli tarihi. Ankara, 1984; А. Каримуллин. Татары - этнос и этноним. Казань, 1989; Население СССР. Москва, 1990;

Крым татарлары [Кrim tatarları] – *Алтај* халглары *турк* группунун *огуз-гыпчаг* голуна мәнсуб халг. Тарихи вәтәнләри Крым јарымадасыдыр. Өзләрини *крымлылар* адландырырлар. XX әсрин әввәлләриндән *татар* адландырылмаға башламышлар. Крым татарлары *Алтај* дил аилтәсинин *турк* группунун *огуз-гыпчаг* голуна мәнсуб олан дилдә данышырлар. Мүсәлмандырлар (сүннүдирләр). Сојкөкләриндә түрк тајфалары олан *кунлар*, *хәзәрләр*, *огузлар* вә *гыпчаглар* иштирак етмишләр. Антроположи чәһәтдән *аг (авропа)* иргин *Өн Асија* типинә аиддирләр. Сајлары 272 миндир. (1989). Әсасән Өзбәкистан Республикасынын Фәрганә вә Дашкәнд вилајәтләриндә, Русија Федерасијасынын Краснодар вә Ставропол-дијарларында, Украјна Республикасынын тәркибиндә олан Крым Мухтар Республикасында јашајырлар. Крым түркләринин бир халг кими формалашдығы

Крымда V эсрдөн башлајараг хунлар, VII эсрдө хөзөрлөр, XI–XII эсрлөрдө исө огузлар вө гыпчаглар мөскөн салмышлар. XIII эсрин I жарысында *Гызыл Орданын* төркибинө гатылан крым түрклөри 1443-чү илдө *Һачы Кирејин* башчылыгы алтында өзлөринин мүстөгил дөвлөтинин – Крым ханлыгыны (пајтахты Солхат шөһөри) жаратдылар. 1475-чи илдө *Менкли Киреј ханын* һакимийјәти дөврүндө (1468–1515) Крым ханлыгы Османлы дөвлөтиндөн асылы вәзијјәтө салынды. Дөвлөтин пајтахты *Солхатдан Бахчасараја* көчүрүлдү. Крым ханлыгы дөвлөтлөрарасы мүнәсибөтлөрдө фөал рол ојнајырды. Крым ханы Менкли Киреј *Москва кнјазы III Иваннын* мүрачиөтилө, Гызыл Орданын мүттөфиги олан *Реч Посполита кралы IV Казимирын* торпапларына кирөрөк, онун 1480-чи илдө Москва үзәринә јерижөн Әһмөд ханын көмөјинә кәлмөсинө мане олду. Сонралар Москва кнјазлыгынын күчлөнмөсиндөн еһтијат едөн Крым ханлыгы ону ағыр мөғлубийјәтлөрө уғратды: 1521-чи илдө Москва, 1552-чи илдө исө Тула мүнәсирөјө алынды. Бөјүк Москва кнјазлыгы Крым ханлыгына хөрач вермөли олду. Лакин Бөјүк Москва кнјазы IV Иваннын төһрики илө Крым ханлыгы јенидөн Османлы империјасындан үз дөндөрди, бунунла әслиндө Русиянын *Газан* вө *Һәштәрхан* ханлыларыны ишғал етмөсинә шө-

раит јаратды. Бу һадисәдөн сонра *IV Иван* Крым ханынын ондан гисас алачағындан горхуја дүшөрөк, Вологдаја гачды. Төкчө XVII эсрин I жарысында Русия Крым ханлыгына 1 милјон рубл хөрач верди. 1768–1774-чү иләрдө Русия-Османлы мүнәрибөлөри заманы Русиянын Крымын мүстөгиллијини таныјачағына инанан Крым түрклөри жарымаданы Османлы ордусу јетишөнө гөдәр руслара төслим етдилөр. 1774-чү илдө Османлы империјасы илө Русия арасында бағланан *Кичик Гајнарча* сүлһүнө көрө Крым "мүстөги" елан едилди. 1779-чу илдө Русия Крым тахтына өз әлалтысы олан *Шаһин Көрајы* чыхартды. 1783-чү илдө исө Русия Крымы гөти ишғал етди. Крым түрклөринин чоху Османлы дөвлөтинә сығындылар. XX эсрин әввәлләриндө милләт кими формалашан крымлылар *татар* адландырылмаға башлады.

Чар мүтләгиджәти деврилдикдөн сонра 1921-чи илдө Русия Совет Федератив Социалист Республикасы төркибиндө Крым Мухтар Совет Социалист Республикасы јаратылды. Крымы түрклөрдөн "төмизлөмөк" сijasәти јеридөн Сталин режими 1944-чү илдө Крым татарларыны "фашистлөрлө әлбир олмагда" иттиһам едөрөк, өз доғма јурдларын-дан Орта Асияја сүркүн етди. 1967-чи илдө Крым татарлары бөраөт алсалар да, онларын өз јурдларына гајытмаларына һө-

васитә илө әнкәл төрөдилир.

Крым түрклөринин, еләчө дө Русия әсрәти алтында олан башга түрк халгларынын милли шүүрунун ојанышында Крым түркү Исмајыл бөј Гаспралынын нөшр етдији "Төрчүман" гәзетинин бөјүк ролу олмушдур. 1918–20-чи илләрдө Азәрбајҗан Демократик Республикасы ордусунун јаранмасында бу ордунун гөраркаһ рәиси вәзифәсиндө чалышан Крым түркү Сүләјман бөј Сулкиевичин бөјүк әмәји олмушдур. II Дүнја мүнәрибөси ишләриндө доғма вөтөнинин – Крымын көјләриндө фашистлөрө гаршы вурушараг, ики дөфә Совет Иттифагы Гөһрәманы адына лајиг көрүлмүш Крым түркү Әһмөд хан Султан өз халгынын гөһрөманлыг тарихинә шанлы сөһифөләр јазмыш, бунунла әслиндө өз халгынын "фашистлөрлө әлбир олмадыгыны" сүбүт етмишдир.

Крым түрклөринин әсас мөшгулијјәтлөри әкинчиликдир. Мадди вө мөнәви мөдәнијјәтлөри Газан түрклөрининкилә охшардыр. (бах; Волгабоју вө Уралөтрафы татарлар).

Әдәбијјат: Дудуров П. Крым и Крымские татары, Москва, 1911; Боданинский Г., Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму. Симферополь, 1930; Крым: прошлое и настоящее, Москва, 1988; Население СССР, Москва 1990.

Сибир татарлары [Sibir tatarları] – *Алтај* халглары *түрк* групунун *гыпчаг* голуна

мөнсуб халг. Өзләрини *татар* адландырырлар. *Алтај* дил әйләси *түрк* групунун *гыпчаг* голуна мөнсуб олан *татар* дилиндө данышырлар. Антроположи чөһөтдөн *аг* (авропа) ирглә *сары* (монгол) *ирг* арасында кечид олан *Урал* типинә аиддирлөр. Мүсөлмәндирлар (сүннүдирлөр). Сајлары 100 минө јахындыр (1989). Сибир татарлары әсасән Русия Федерасиясынын Омск, Түмен, Томск вө Новосибирск вилајәтләриндө јашајырлар. Сибир татарлары ашағыдакы етнографик группара ајрылырлар: *түменлиләр*, *тоболлулар*, *тарлылар*, *барабинлиләр* вө *чулымлылар*. Чулымлыларын дийлөри дикөр етнографик группардан фөргли олараг *Алтај* дил әйләси *түрк* групунун *ујаур-огуз* голуна дахидир. Сибир татарларынын сојкөкләриндө башлыча олараг түрк тајфалары олан *һунлар*, *карлуклар* вө *гыпчаглар* иштирак етмишлөр.

XV эсрин сонларында Гызыл Орда дағылдыгдан сонра Сибир татарлары *Тажбуга* нәслиндөн олан *Мөһмет* ханын башчылыгы илө өз дөвлөтләрини Сибир ханлыгыны (пајтахты *Каишык* шөһөри) жаратдылар. Тајбуга сүлаләсинин Москва чарлары илө јахынлыгындан наразы галан *Кучум* 1563-чү илдө бу сүлаләнин һакимийјәтинә сон гојараг, ногајларын көмөји илө тахта чыхды. Ислам дөвлөт дини елан едилди. 1582-чи илдө ханыг Јермакын башчылыгы

илә Русија төчәвүзүнә мәрүз галды. 1585-чи илдә Јермак өлдүрүлдүкдән сонра Русијанын Сибирә мүдахиләси даһа да гүввәтләнди. Сибир татарлары Кучум ханын башчылығы алтында 1598-чи иләдәк Русијанын күчлү һүчүмларына гәһрәманлыгла мүгавимәт кәстәрә билди. Кучум ханын оғлу *Әли ханын* дөврүндә Русија Сибир ханлығынын варлығына сон гојду. Сибирдә мөһкәмләнемәк мөгсәдилә Түмен, Тоболск, Берјозов галаларыны тикдирән чар һөкүмәти, Сибир ханлығынын әразисини руслашдырмаға башлады. Сибир ханлығынын торпагларына күтләви шәкилдә руслар көчүрүлдү, 1897-чи илдә артыг Сибир әһалисинин 80 фаизи руслар иди. Апарылан күчлү ассимләсија сијасәти нәтичәсиндә Сибир татарларынын бир һиссәси руслашдырылды. Руслашдырмаја мүгавимәт кәстәриб, өз варлығыны горуја билмиш галан Сибир татарларынын мадди вә мәнәви мөдәнијәтләри исә башга татар халгларындан, о чүмлөдән Газан татарларындан (Волгабоју вә Урал татарларындан) фәргләнмир.

Әдәбијјат: Тумашева Л. Г., Язык Сибирских татар. Казань, 1968; Львова Е. Л., Чулымские тюрки. (Авторский кандидатский диссертации) Москва, 1978; Валеев Ф. Т., Западносибирские татары. Казань, 1980; Проблемы происхождения и этнической истории тюркских народов Сибири. Томск, 1987. Население СССР, Москва, 1990.

Тофалар [Tofalar] – *Алтај* халглары *турк* групунун

шәрғи һун голуна мәнсуб халг. Өзләрини *тофа (тыфа, тына, тоха)* адландырырлар. Әввәлләр *каракаслар* да адланмышлар. *Алтај* дил аиләсинин *турк* групунун *ујгур* голуна мәнсуб *тофа* дилиндә данышырлар. Антроположи чөһәтдән *сары* (монгол) иргин *Шимали Асија* типинә аидирләр. Динләри анимизм вә шаманчылыгыдыр. Сајлары 800 нәфәрә (1987) јахындыр. Русија Федерасијасынын Иркутск вилајәтинин Ашагы Удин районунда јашајырлар. Сојкөкләриндә *тува-точинләр* дурурлар. Тофалар тувалара чох јахын олан халгдыр. Онлар 1757-чи илдә Туванын манчурлар тәрәфиндән тутулмасындан сонра *тувалылардан* ајрылмышлар. XIX әсрин II јарысында тофаларын *сеок* (сүмүк) адланан ашагыдакы нәсилләри мөвчуд иди: *ирғе хааш (ирғе хааш), кара-хааш (хара-хааш), тенек-хааш (тенек-хааш), кара-јоғду (хара-јоғды), чоғду (чоғды), чептеј* вә с. Тофаларын сојкөкүндә XIX әсрин әввәлләриндә тамамилә түркләшмиш *самодиј* нәсли-тајфа групплары да иштирак әтмишдир.

Тофаларын ән'әнәви мөшғүлијјәтләри көчәри маралчылыг вә овчулугдур. Хәз иһтеһсалы да кениш јајылмышдыр. Ән'әнәви мәнзилләри гышда һејван дәриси, јајда исә тозағачы габығы илә өртүлән конусвари алачыглардыр. Алачыгларын киришиндән сағ

тәрәф гадынлар, сол тәрәф исә кишиләр үчүн ајрылыр. Тофа кәндләри адәтән гышда 2–5, јајда исә 10-а гәдәр алачыгдан ибарәт олур. Гадын кејимләри шалвар, јахасы кәсик дон вә гуршагдан ибарәтдир. Гышда хәзи ичәри олан марал дәрисиндән һазырланмыш күрк кејинирләр. Башларына гышда марал дәрисиндән папаг гојур, јајда исә јајлыг бағлајырлар. Кишиләр гышда кечи дәрисиндән, јајда исә парчадан һазырланмыш шалвар кејинирләр. Кишиләрин үст кејимләри күрк, јајда исә кафтандыр. Јемәкләри әсасән човдар көкөләридир. Әт вә биткидән һазырланмыш јемәкләрдән дә истифадә едирләр.

Әдәбијјат: Долгих Б. О. Родовой и племенной состав народов Сибири в XVII веке. Москва, 1960; Вайнштейн С. И. Тувинцы-тоджинцы. Москва, 1961; Этногенез народов Севера. Москва, 1980; Социально-экономические изменения в жизни тофаларов. Иркутск, 1980; Кривоногов В. П. К современной этнической ситуации в Тофаларии. Советская этнография, 1987, N 5; Народы мира. Москва, 1988; Население СССР, Москва, 1990

Тувалар [Tuvalar] – *Алтај* халглары *турк* групунун *шәрғи һун* голуна мәнсуб халг. Русија Федерасијасы Тува Республикасынын әсас әһалиси. Өзләрини *тыва, тува киши* адландырырлар. Кечмишдә *сојон, сојот* вә *урјан-хәј* кими дә танынмышлар. *Алтај* дил аиләси *турк* групунун *ујгур* голуна мәнсуб *тува* дилиндә данышырлар. Ант-

роположи чөһәтдән *сары* (монгол) иргин *Шимали Асија* типинә аидирләр. Ламачы (Ламаист) олан тувалылар арасында шаманчылыг да кениш јајылмышдыр. Сајлары 230 миндир (1989). Әсасән Русија Федерасијасы Тува Республикасында, гисмән Монголустан вә Чиндә јашајырлар. Тувалыларын сојкөкүндә *һун, тују, ујгур, ғыргыз* вә башга түрк халглары дурурлар.

Е. ә. II е. I – әсриндә тувалыларын јашадығы әразидә *һунлар* вә онлара гоһум тајфаларын, II–VI әсрләрдә *сјанби* вә *жужанларын* тајфа бирликләри мөвчуд олмушдур. VI–X әсрләрдә исә тувалылар Түрк, Ујгур вә Ғыргыз хаганлыгларынын тәркибиндә олмушлар. 1207-чи илдә монголлар Туваны ишғал етдиләр. Бу вахтдан да мүхтәлиф монгол тајфалары Туваја көчдүләр вә јерли түркләрә гарышдылар. Беләкликлә, монгол тајфалары туваларын физики төкамүлүнә, хүсусилә антрополокијасына мүәјјән тә'сир кәстәрдиләр. XIII–XIV әсрләрдә тувалылар монгол Јуан сүләләсинин, XVI әсрин сонундан исә монгол Алтын дөвләтинин, XVII әсрин сонларында чунгарларын, 1717–1912-чи илләрдә исә манчур-чин феодалларынын һакимијјәти алтында олмушлар. 1912-чи илдә манчур-чин һакимијјәти дөвриләндән сонра Тувада Русија тә'сири күчләнди. 1914-чи илдән исә тувалылар Русијанын һакимијјәти алтына дүшдүләр. Чар

мүтлөгийјети деврилөндөн сонра 1921-чи илдө Үмүтүва тө'сис журалында (гурултајында) Танну-Тува Халг Республикасы жарадылды. Республиканын пайтахты өввөлчө Хем-Белдыр, сонра исө Гызыл шөһөри олду. 1926-чы илдөн Танну-Тува Республикасы Тува Халг Республикасы адланмаға башлады. 1944-чү илдө мүстөгил Тува Халг Республикасы лөгв олунду вө мухтар вилајет шөклиндө Русија Совет Федератив Сосиалист Республикасынын (РСФСР) тәркибинө гатылды. 1961-чи илдө Тува РСФСР тәркибиндө Мухтар Республика статусу алды. 1992-чи илдөн Тува Республикасы Русија Федерасијасы тәркибиндө суверен дөвлөтдир.

Тувалыларын өн'өнөви мөшғулијјөтлөри көчөри малдарлыгыдыр. Әкинчилик, овчулут вө балыгчылык да кениш јайылымышдыр. Ев сөнөткарлыгында кечөчилик, дөри ашылама, ағач вө даш үзөриндө ојма, дөмирчилик вө зөркөрлик өсас јер тутур. Тувалыларын өн'өнөви јашајыш мөнизиллөри *кидисөг* адланан кечө алачыгыдыр. Адөтөн 5–15 кечө алачыгдан ибарөт олан вө тезтез јерини дөјишөн тува көндлөри *аол* адланыр. Ән'өнөви јај кејимлөри парча вө вө ја ев һөјванларынын дөрисиндөн тикилмиш узунөтөкли халат, гышда исө гојун дөрисиндөн һазырланмыш вө парча илө өртүлмүш узунөтөкли күркдүр. Ајагабылары учлары дик вө бир нечө гат кечө алтыг са-

лынмыш дөри чөкмөлөрдир. Даирөви вө ја конусвари хөз папаг гојурлар. Гадынларын тој өрпөји *тумарај* адланан јайлыгыдыр. Әсас јемөклөри сүддөн һазырланыр. Сүддөн *хојтнаг* вө *кумыс* кими ичкилөр, *пиштак* вө *гурут* адланан өрзаг мөһсулары һазырланыр. Эт вө мүхтәлиф биткилөрдөн һазырланмыш јемөклөрдөн дө истифадө едирлөр.

Тувалыларын фольклорунда гөһрөманлыг дастанлары хусуси јер тутур. Халг мусигилөри өсасөн маһнылар вө мөрасим нөгмөлөриндөн ибарөтдир. Әсас мусиги алөтлөри *бызачи*, *игил*, *чадаган*, *шанзы* (*симли*), *шоор*, *бушкупур*, *хомус* (*нөфәсли*) вө саирдир. Зөнкин шифаһи халг өдөбијјаты өсасында ХХ әсрин 30-чу иллөриндө јаранан тува јазылы өдөбијјатынын инкишафында С. Сарыг-оол, Б. Ховенмеј, Т. Салчак, А. Палмбах, В. Колоол вө с. шаир вө јазычылар бөјүк рол ојнамышлар.

Һазырда Тува Республикасынын игтисадијјатында көнд төсөртүфаты вө фәјдалы газынты һасилаты өсас јер тутур. Сөнајенин мүһүм саһөси өлван вө надир металлар, даш көмүр јатаглары өсасында инкишаф едөн мөдөн сөнајесидир. Даш көмүрө өсасланан јаначаг-енеркетика базасы јарадылмышдыр. Пайтахты Гызыл шөһөридир.

Өдөбијјат: Народы Сибири. Москва-Ленинград, 1956; Вайнштейн С. И. Тувинцы-тоджинцы. Москва, 1961; История Тувы. т. 1. Москва, 1964; Вайн-

штейн С. И. Происхождение и историческая этнография тувинского народа. Автореферат докторской диссертации. Москва, 1969; Сердобов Н. А. История формирования тувинской нации. Кызыл, 1971; Кызласов Л. Р., Древняя Тува. Москва, 1979; Население СССР. Москва, 1990.

Түрклөр [Türklər] – Алтај халгларынын *турк* группана мөнсуб олан халглар. *Турк* ады *кениш* мө'нада *Алтај* дил аилөсинин *турк* группана дахил олан диллөрдө данышан бүтүн халгларын *умуми* адыдыр. Түрк халглары онларын диллөри нөзөрө алынараг гөбул олунмуш төснифата көрө 2 група – *шәрғи һун* вө *гәрби һун* группларына ажрылыр.

Шәрғи һун группана алтајлылар, јакутлар, долганлар, хакаслар, тувалар, тофалар, шорлар вө б. дахилдир.

Гәрби һун группу огуз, гыпчаг, болгар, карлук, авар вө сувар голларына ажрылыр:

огуз голуна *азәрбајчанлылар, түрклөр, түркмәнлөр, гагаузлар, саларлар, Крым татарлары, гөдим ујгурлар, печенеглөр* вө б. дахилдир;

гыпчаг голуна *татарлар, башгырдлар, газаклар, жыргызылар, гарахалпаглар, гарагајлылар, балкарлар, гумуглар, ногајлар, гараимлөр* вө б. дахилдир;

болгар голуна *хөзәрлөр, буртаслар, чувашлар* вө б. дахилдир;

карлук голуна *өзбөклөр, ујгурлар* вө б. дахилдир;

аварлар вө суварларын һөр бири ажры-ажрылыгда гәрби

һун группунун мүстөгил голларыны төшкил едирлөр.

Түрклөрин дүнјада үмуми сајы 130 милјондан чохдур. Мөркөзи Европадан башлајараг Сакит океанадөк кениш бир өразидө јайылымышлар. Дүнјанын бир чох башга өлкө вө гит'өлөриндө дө јашајырлар.

Түрк ады *конкрет* мө'нада һазырда Түркијө Республикасынын өсас өһалисинө – Анадолу түрклөринө аид едилир.

Өдөбијјат: Тюркские языки. Москва, 1966; Бартольд В. В., Тюрки. Историко-этнографический обзор. В кн: Бартольд В. В. Сочинения. т. 5. Москва, 1968; Ермесев Д. Е. Этногенез турок. Москва, 1971; Зејналов Ф. Р. Туркологиянын өсаслары. Бақы, 1981; Брук С. И. Население мира. Москва, 1986; Население мира. Демографический справочник. Москва, 1989; Гумилјов Л. Н. Гөдим түрклөр. Бақы, 1993; Erol Güngör, Tarihte türkler. İstanbul, 1993.

Түрклөр [Türklər] – Алтај халглары *турк* группунун огуз голуна мөнсуб халг. Түркијө Республикасынын өсас өһалиси. Өзлөрини *турк* адландырырлар. *Анадолу түрклөри* кими дө таныырлар. ХХ әсрин өввөлөринө гөдөр *османлы түрклөри* адланмышлар. Түрклөр Алтај дил аилөси *турк* группунун огуз голуна мөнсуб *турк* дилиндө данышырлар. Антроположи чөһөтдөн *аг* (авропа) иргин *балкан-гафгаз* типинө аид олунурлар. Мүсөлмандырлар (сүннүдүрлөр). Сајлары 60 милјона јахындыр (1995). Түркијө Республикасындан башга, Алманија, Боснија-Һерсөго-

вина, Македонија, Албанија, Кипр, Јунаньстан, Болгарыстан, ərəб өлкөлөри, АБШ, һабелә Европа, Асија вә Американын диқәр өлкөлөриндә вә Австралијада јашајырлар. Сојкөклөриндә әсасән *һун, хәзәр, булар* вә башга түрк тајфалары иштирак етмиш, *оғуз түркләри* һәлледици рол ојнамышлар.

Гәдим түрк тајфаларынын Анадолуја (Кичик Асијаја) кәлишлөри III–IV әсрләрә тәсадүф едир. Бу тајфалар Анадолуја Азәрбајҗан-Иран истигамәтиндән, һәм дә Балкан јарымадасындан кечиби кәлимишләр. Түркләрин Кичик Асијада күтләви һалда мәскунлашмасы Оғуз-Сәлчуг ахынлары (XI әсрин орталары) илә бағлыдыр. Алп Арсланын Мәләзкирд дөјүшүндә (1071) Бизанс ордуларыны дармадағын етмәсиндән сонра Анадолуја оғузларын ахынлары даһа да күчләнди. XI әсрин сонларында сәлчуг сәркәрдәси Сүләјман Гутулмуш индики Түркия Республикасынын әразисинин бөјүк һиссәсини әһатә едән Рум сәлчуг султанлығы јаратды. XIII әсрин әввәләриндә сәлчуглар бүтүн Кичик Асијаны әлә кечирдиләр. Рум сәлчуг султанлығы ислам дүнјасына гаршы јөнәлмиш Хач јүрүшләринин гаршысынын алынмасында вә мүсәлман сивилизасијасынын горунмасында мүһүм рол ојнады.

XIII әсрин сонларында Рум сәлчуг султанлығынын әразисиндә хырда бөјликләр јаран-

маға башлады. Бу бөјликләрдән бири-әсасы Осман бәј тәрәфиндән гојулан Османлы бөјлији гүввәтли Османлы султанлығына, боғазлар вә Константинопол әлә кечирилдикдән (29.V.1453) сонра гүдрәтли Османлы империјасына чеврилди.

XVI әсрдә Асија, Европа, вә Африка гит'әләриндә чох кениш әразиләри (тәгр. 8 млн.кв.км.) әһатә едән Османлы империјасы гүдрәтли дүнја дөвләтинә чеврилди.

Авропа вә Асија дөвләтләринин бирләшмиш һәрби-сијаси блоку Османлы империјасыны мәғлуб едиб онун әразиләрини бөлүшдүрмәк үчүн она гаршы 450 илдән чох мүддәт әрзиндә ганлы мүһарибәләр апардылар. Чар Русијасы өзүнүн антитүркия сijasәтиндә өн ганлы методлара әл атды. Чәнуби Гафгаз вә Шәрги Анадолунун ермәни әһалисини сילהландырыб Анадолу түркләри үзәринә галдырды, күтләви түрк ғырғынлары төрәтди. Нәһајәт, I Дүнја мүһарибәси Османлы империјасынын дағылмасы илә нәтичәләнди. Анадолу Бөјүк Британија, Франса, Италија вә Јунаньстанын ордулары тәрәфиндән ишғал олуңду. Өлкәдә Мустафа Камал пашанын башчылығы илә азадлыг һәрәкаты баш верди. Түрк халгы зәфәр чалды. 1923-чү илдә Түркия Республика е'лан олуңду. Ата-түркүн (Мустафа Камал пашанын) мүәјжән етдији јолла кедән Түркия Республикасы

һазырда демократија вә сәрбәст игтисадијјатын тәрәгги етдији гүввәтли дөвләтә чеврилмишдир. Түркия дүнја бирлијиндә сүлһүн вә демократијанын горунуб сахланмасында фәал иштирак едир.

Түркләрин әсас мәшғулијәтләри әкинчилик вә малдарлыгдыр. Кәнд тәсәрруфатында әсас јери бағчылыг, үзүмчүлүк, гојунчулуг, ири бујнузу мал-гара сахланылмасы, һабелә памбыгчылыг вә түтүнчүлүк тутур. Сәнәткарлығын әсас сәһәләри халчачылыг, зәркәрлик вә дулусчулудур. Ән'әнәви јемәкләриндә өт, сүд, көјрти вә ун мөһсулларындан истифадә олуңур. Сүддән *јоғурт (хатыг), зурут, ајран* кими әрзаг мөһсуллары, өтдән исә *говурма, кабаб* адланан јемәкләр һазырланыр. Әсас ичкиләри чај, гәһвә вә ајрандыр. Киши кејимләри көјнәк, шалвар, көдәкчә, гуршагдан ибарәтдир. Башларына фәс, чалма вә ја сарыг гојурдулар. 1925-чи илдән рәсми олараг *фәс* гојмаг гадаған олуңмушдур. Ән'әнәви гадын кејими енли көјнәк, енлибалаг шалвар, вә енли тумандан ибарәтдир. Башларыны ири јайлыгла өртүрләр. Бојунларына баһалы металлардан һазырланан бојунбағы тахырлар. Ән'әнәви јашајыш мәнзилләри газма дамлар вә *избә* адланан көртмә сарајлардыр. Мәнзил *сәламлыг* (кишиләр үчүн) вә *һәрәм* (гадынлар үчүн) адландырылан ики һиссәјә ајрылыр.

Түрк халгынын гәдим вә зәнкин мәдәнијјәти вардыр. Фолклорларында диқәр гардаш түрк халглары илә мүштәрәк олан "Оғузнамә", "Китаби Дәдә Горгуд", "Короғлу", "Шаһсәнәм вә Гәриб" дастанлары мүһүм јер тутур. Фолклорун инкишафында озан вә ашыгларын бөјүк өмәји вардыр. Халг ләтифәләринин гәһрәманлары һазырчаваб *Бу адам* вә *Молла Нәсрәддиндир*. Түркләр дүнја тарихинә Осман бәј, Илдырым Бәјазид, султан II Әбдүлһәмид, Мустафа Камал Ататүрк, Тургут Озал кими дөвләт хадимләри, султан II Мөһмет, султан Сәлим Јавуз, султан Сүләјман Гануни кими фәтеһләр, дүнја мәдәнијјәтинә Јунус Имрә, Чәләләддин Руми, Султан Вәләд, Ашиг Паша, Әһмәди, Шейхи, Тофиг Фикрәт, Мөһмет Акиф Ерсој кими шаирләр бәхш етмишләр.

Һазырда Түркия Республикасы Өн Асијанын өн инкишаф етмиш дөвләтләриндән биридир. Сәнајенин 80%-ни јүнкүл вә јејинти мөһсуллары е'мәли тәшкил едир. Ән бөјүк шөһәрләри Истанбул, Анкара (өлкәнин пајтахты), Адана, Бурса вә Әскишөһәрдир. Әсас лиман шөһәрләри Самсун, Трабзон, Мерсин, Измит, Искәндәрүн вә Истанбулдур.

Әдәбијјат: Ермәсев Д. Е., Этногенез турок. Москва, 1979; Население мира. Москва, 1989; E. Merçil. Müslüman türk Devletleri tarihi. İstanbul, 1985; F. Sümer. Oğuzlar (Türkmenler). İstanbul, 1980; B. Ögel. Türk kültürünün gelişme

çağları.). İstanbul, 1988; E. Güngör. Tarihte türkler. İstanbul, 1993;

Түркмәнләр [Türkmənlər]
– *Алтај* халглары *турк* группунун *огуз* голуна мөнсуб халг. Түркмөнистан Республикасынын әсас әһалиси. Өзләрини түркмән адландырырлар. Түркмәнләр *Алтај* дил әиләсинин *огуз* группуна мөнсуб олан *туркмән* дилиндә данышырлар. Мүсәлмандырлар (сүннүдүрләр). Сојкөкләриндә башлыча олараг огуз-турк тајфалары *тәкә, сарыз, көклән, салор, јомуд, гарадашлы, ерсәри, ана уз, хәсәр, ноһурлу, чов дурлу* вә башгалары иштирак етмишләр. Сајлары 4 миллондан артыгдыр (1987). Әсасән Түркмөнистан Республикасында, һәмчинин Иран Ислам Республикасы, Әфғаныстан, Ираг, Түркия, Сурија, Иордания, Русија Федерасиясынын Ставропол дијары, Өзбәкистан, Тачикистан вә башга өлкөләрдә јашајырлар.

Түркмәнләрин ваһид халг кими төшөккүлүндә Түркмөнистанын ән гәдим сакинләри олан искит (скиф) – массакет тајфалары, һәмчинин ерамыздан әввәл бу әразидә јашајан башга јерли тајфалар иштирак етмишләр. Огуз түркләри олан сәлчуглар бу просесдә даһа мүһүм рол ојнамышлар. Сәлчуг түркләри XI әсрдә әразиси Арал дәнизиндән Аралыг дәнизинә гәдәр кениш әразиләри әһатә едән бөјүк бир империја јаратмышдылар. Бөјүк Сәлчуг империјасынын

сүгутундан сонра Түркмән торпаглары әввәлчә *Харәзмшаһларын*, сонра исә *Бөјүк Монгол императорлузунун* тәркибинә гатылды. XIV әсрин сонларындан XVI әсрин әввәләринәдәк өлкә Тејмуриләрин һакимијјәти алтында олмушдур. XVI–XVII әсрләрдә исә Түркмөнистанын бир һиссәси Хивә вә Бухара ханлыгларындан, дикәр һиссәси исә Сәфәвиләр дәвләтиндән асылы олмушдур.

XIX әсрин әввәләриндән Түркмөнистанын Русијанын тәсири алтына дүшмәси дөврү башланыр. 1869-чу илдә салынан *Красноводск* (индики *Туркмәнбашы*) лиманы Русија ишғаллары үчүн әсас база ролуну ојнајырды. 1885-чи илдә Түркмөнистан торпагларынын бөјүк һиссәси Русија тәрәфиндән ишғал олунду, галан әразиләр исә Иранла Әфғаныстан арасында бөлүшдүрүлдү.

Түркмән халгы Русија зүлмүнә гаршы 1905–07 вә 1916-чы илләрдә бүтүн Орта Асияны бүрүјән милли-азадлыг һәрәкатында фәал иштирак етмишдир. Русијада чар мүтләгијјәти деврилдикдән сонра Түркмөнистан Совет Сосиалист Республикасы јарадылды (октябр, 1924-чү ил). 1925-чи илин мајында бу республика ССРИ тәркибинә гатылды. 1991-чи илдән Түркмөнистан Республикасы мүстәгил дәвләтдир.

Түркмөнистан Республикасы ССРИ-нин дағылмасындан сонра јаранмыш мүстәгил

республикалар ичәрисиндә нејтраллығы БМТ сәвијјәсиндә тәсбит едилмиш јеканә дәвләтдир.

Түркмәнләрин әсас мәшғулијјәтләри суварма әкинчилији вә *гаракул* гојунчулуғудур. Суварма әсасән *кәһризләр* вәситәсилә апарылыр. Әкинчиләр *чомур*, малдарлар исә *чарва* адланырлар. Түркмәнләр һәм дә мәшһур халча усталарыдыр. Әсас мәнзил тилләри *јурта* (*өј* вә *ја гара өј*) вә гамышдан тикилән *кәпбеләрдир*.

Ән'әнәви кејимләри көјнөк, шалвар вә архалыгдан ибарәтдир. Башларына *тәкјә*, үстүндән исә гојун дәрисиндән тикилмиш *тәлпәк*-папаг гојурлар. Гадынлар әсасән узун палтар кејир, башларына ири јун вә ја ипәк шал өртүрләр. Гызлар башларына сиккәләрлә бәзәдилән *тахја* гојурлар. Кишиләр ајагларыны үзәнкидә раһат сахламаг үчүн һүндүрдабан чөкмә кејинирләр. Дәри ајагтабылар даһа кениш јайылымышдыр.

Әсас јемәкләри өтли *чорба* (шорба), *говурма* (өз јағында гызардылмыш гојун әти) вә *пловдур*. Гојун әтини хошлајырлар. Хошладылары ичкиләр *чал* (дәвә сүдү), *ајран* вә *көк чај* адландырдылары јашыл чајдыр.

Түркмәнләрин зәнкин фолклору вар. Дикәр гардаш түрк халглары илә мүштәрәк олан ән мәшһур дастанлары *"Китаби Дәдә Горғуд"*, *"Короғлу"*, *"Шаһсәнәм вә Гәриб"*, *"Јусиф вә Зүлөјха"* вә

башгаларыдыр. Нағылларынын әсас персонажлары *көзәл пәриләр* вә горхунч *дивләрдир*. Халг ләтифәләринин әсас гәһрәманлары *Алдар Коса* вә *Нәсрәддин Еппендидир* (Молла Нәсрәдин). Әсас мусиги аләтләри *тујдук* (түтөк), *зичек* (каманча) вә гоша симли *дугтардыр*. Түркмәнләр дүнја мәдәнијјәтинә Мәхтимгулу, Кормолла, Бајрам Шаир вә Дурды Гылыч кими бөјүк шаирләр, мәшһур "Түркмәнләрин шөчәрәси" адлы әсәрин мүәллифи Әбүлгази хан Хивәли кими тарихчиләр бәхш етмишләр.

Түркмөнистан сәнаје-аграр өлкәсидир. Мүстәгиллик өлкәнин тәрәптисини сүр'әтләндиришидир. Нефт-газчыхарма, кимја, тикинти материаллары истәһсалы, шүшәгајырма, тохучулуг сәнајенин ән инкишаф етмиш сәһәләридир. Әсас нефт-газ јатаглары өлкәнин гәрбиндә, о чүмләдән Хәзәр дәнизинин Түркмөнистана мөнсуб олан акваториясында јерләшир. Чәнубда исә узунлифли памбыг, ефирјағлы вә каучуклу биткиләр јетишидирилир. Әтрәк вә Сумбар чајлары вадиләриндә субтропик биткиләр јетишидирилир. Ән ири шөһәрләри Ашгабад (өлкәнин пәјтахты), Мары вә Түркмәнбашы шөһәрләридир.

Әдәбијјат: История Туркменской ССР. т.1-2, Ашхабад, 1957; Abu'l Ghazi Bahadur khan. Sedjere-i-Türk (Histoire des Mongols et des Tartares) St-Petersburg, 1871–1874; Kafesoğlu, İ. Türkmen adı, manası ve mahiyeti. Ankara,

1958; Бабаев А и др., География Туркменистана. Ашхабад, 1982; Население мира. Москва, 1989.

Ујғурлар [Uyğurlar] – **Алтай** халглары **турк** групунун **гәрби хун** голуна мәнсуб халг. Чин Халг Республикасынын Синсзжан-Ујғур мухтар рајонунун әсас әһалиси. Өзләрини **ујаур** адландырырлар. Узун мүддәт мүхтәлиф дәвләтләрдән асылы-олдуғларындан ујғурлар јашадығлары әразинин ады илә – **гашгарлылар, турфанлылар, илисулулар, хотанлылар** вә ја мөшгулијјәтләринә көрә **таранчылар** (әкинчи) ады илә дә танымышлар. **Алтай** дил аиләси **турк** групунун **карлук** голуна дахил олан **ујаур** дилиндә данышырлар. Антроположи чөһәтдән **аз** (авропа) иргә мәнсубдурлар. Мүсәлмандырлар (сүннүдүрләр). Сајлары 7,3 милјондан чоҳдур (1987). Әсасән Чин Халг Республикасында (6,5 милјондан чоҳ), һабелә Газахыстан, Өзбәкыстан, Гырғызыстан, Түркмәнистан, Әфғаныстан, Пакистан вә Һиндистанда јашајырлар. Сојкөкләриндә **хунлар** вә башга түрк халглары дурурлар.

Ујғур ады мәнбәләрдә III әсрдән чөкилир. Ујғурлар әввәлчә **хунларын**, V–VIII әсрләрдә **жужанларын** вә **Көј-турк** хаганлығынын тәркибиндә олмаушлар. Көјтүрк хаганлығынын сүгутундан (745-чи ил) сонра артыг етник чөһәтдән формалашмыш олан ујғурлар Селенга, Орхон вә Тола (Тула) чајлары һөвзәлә-

риндә өзләринин еркән феодал дәвләтини – **Ујаур хаганлығыны** јаратдылар. Хаганлығын әразиси Амур чајындан Алтай дағларына гәдәр узанырды. Бөгү хаганын дәврүндә (759–780) ујғурлар арасында маниһејчилик тәлими јайылды. Маниһејчилији гәбул едән Бөгү хаган Гара Баласагун шөһәриндә бир мөбәдабидә дә тикдирмишди. 840-чы илдә Ујғур хаганлығы Јенисеј гырғызлары тәрәфиндән сүгута уғрадыгдан сонра ујғурларын **бир һиссәси** Шәрғи Түркүстана вә Гансу әјаләтинин гәрб һиссәсинә көчдүләр. Бурада – Турфан вадисиндә вә Гансуда јени дәвләтләрини јаратдылар. Гансу ујғурларынын (Сары ујғурлар) јаратдығы дәвләт (851–1010) XI әсрдә **тангутлар** тәрәфиндән мөһв едилиди. Шәрғи Түркүстандакы Ујғур дәвләти (Турфан ујғурлары) исә XII әсрдә гаракитајлыларын, XIV әсрдә Чағатај улусунун, сонралар исә Монголустанын тәркибинә дахил иди. Ујғур хаганлығынын Јенисеј гырғызлары тәрәфиндән сүгута уғрамасындан сонра ујғурларын **дикәр бир һиссәси** Туваја көчдү. Бурада ујғурлар тувальларын, тофаларын, тыва-точинләрин этнокенезиндә јахындан иштирак етдиләр.

XIV–XVII әсрләрдә ујғурлар ислам динини гәбул етдиләр. Ислам дининин гәбулу ујғурларын бир халг кими формалашмасына мүсбәт тәсир көстәрди. Мүасир ујғур этносу вә ујғур дили формалашды.

Ујғурларын тошту һалында Орта Асијада јерләшмәси Шәрғи Түркүстанын 1758–1759-чу илләрдә манчурлар тәрәфиндән ишғалы илә бағлыдыр. Ујғурларын бөјүк бир һиссәси Синсзјандан Илису вадисинә, дикәр бир һиссәси исә ишғалчылардан јаха гуртармаг үчүн Коканд халлығына көчдүләр.

Ујғурлар гәдим дәвләтчилик ән'әнәләрини бәрпа етмәк үчүн арамсыз азадлыг мүбаризәси апармышдыр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Чиндә јашајан ујғурлар мүстәғиллик мүбаризәсинә галхдылар вә Синсзјан әјаләтиндә мүстәғил Ујғур республикасы јаратдылар. Лакин Чинин коммунист режими ујғурларын азадлыг мүбаризәсини боғду. 1955-чи илдә, нөһәјәт, Синсзјан-Ујғур мухтар рајону јарадылды.

Ујғурларын ән'әнәви мөшгулијјәтләри суварма әкинчилијидир. Дағлыг әразиләрдә һејвандарлыг кениш инкишаф етмишдир. Сәнәткарлыгта тохучулуг, халчачылыг, дулусчулул вә мисқәрлик хүсуси јер тугур. Балыгчылыг вә овчулул көмәкчи тәсәррүфат саһәләриндәндир. Ән'әнәви мәнзилләри кил вә ја көрпич евләрдир. Евләрин кирәчәјиндә хүсуси артырма – **ејванлар** олур. Очаг јери диварын ичәрисиндә јерләшир. Јорған-дөшөк вә габ-гачаг јығмаг үчүн тахча вә ја дивар ојугундан истифадә едирләр. Палтарларыны сандыгда сахлајырлар. Киши келмиләри әсасән көјнөк, шал-

вар, халат, архалыг, арагчын вә дәри ајагтабыдан ибарәтдир. Гадынлар Мәркәзи Асија типли көјнөк, голсуз узун дон кејинирләр. Гышда һамы күрк кејинир. Әсас јемәкләри ундан һазырланыр. Кабаб севимли јемәкләриндәндир. Әсас ичкиләри чајдыр. Чајы бә'зән дә сүд, јағ вә дузла ичирләр. Мөтбәх мөишәтләриндә гарпыз, говун, тәзә вә гурудулмуш мөјвәләр хүсуси јер тугур. Гадын вә кишиләрин ајры-ајрылыгта кечирдикләри истираһәт кечәләри **машраб** адланыр.

Ујғурлар гәдим мәдәнијјәтә маликдир. Јазылы әдәбијјатын тарихи VII–VIII әсрләрдән башлајыр. Орхон-Јенисеј јазылары түрк, о чүмләдән ујғур тарихини өјрәнмәк үчүн чоҳ гијмәтли тарихи мәнбәдир. Ујғур әдәбијјатынын шаһ әсәрләриндән олан Јусиф Баласагунлунун "Кутаггу билиг" поемасы, Маһмуд Гашгарлынын "Дивани-луғат-ит-түрк" әсәри, Југнакинин "Һибәт әл-һәгајиг" поемасы, мөшһур "Оғузнамә" ејни заманда бүтүн түрк халларынын мүштәрәк абидәләридир. Хиргәтин јарадычылыгы Ујғур әдәбијјатында јени бир мөрһәләдир. XX әсрин 40–50-чи илләриндә ујғур јазылы әдәбијјатынын инкишафында Зија Сәмәдин, Х. Абдулинин, Јусиф Илјасын, П. Сабитованын, Ә. Гөнијевин бөјүк хидмәтләри олмаушдур.

Әдәбијат: Радлов В. В. К вопросам об уйгурах. СПб. 1893; Позднеев Д. М. Исторический очерк уйгуров. СПб. 1899; Народы Средней Азии и Казахстана. т. 2. Москва, 1963; Народы Восточной Азии. Москва-Ленинград, 1965; Тихонов Д. И. Хозяйство и общественный строй Уйгурского государства X–XIV вв. Москва-Ленинград, 1966; Кабиров М. Н. Очерки истории уйгуров Советского Казахстана. Алма-Ата, 1975; Исиев Д. А. Уйгурское государство Йеттишар (1864–1877). Москва, 1981; Население мира. Демографический справочник. Москва, 1989; Erol Güngör. Tarihde türkler. İstanbul, 1993;

Урјанхажлар [Угуанхаулар] – *Алтај* халглары *түрк* группунун *шәрғи хун* голуна мәнсуб халг. Өзләрини *урјанхаж* адландырырлар. *Алтај* дил аиләси *түрк* группунун *ујаур* голуна мәнсуб *урјанхаж* дилиндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән *сары* (монгол) иргин *Мәркәзи Асија* типинә мәнсубдурлар. Дини бахышларында *ламачылыг* вә *шаманчылыг* кениш јайылмышдыр. Сајлары 24 миндән чохдур (1983). Ашағыдакы голлара ајрылырлар: *Алтај* урјанхажлары, *Һубсугул урјанхажлары*, *манчаг урјанхажлары* вә *саатанлар*. *Алтај* вә *манчаг урјанхажлары* Монголустан Алтајында јашајырлар. *Һубсугул урјанхажлары* фактики олараг тувалыларын этнографик группур. *Саатанлар* да Тувадан (Тоҗа адлы әразидән) чыхмышлар. Онлар Һубсугул аймағындакы *дархатларла* биркә јашајырлар. Мадди вә мәнәви мөдәнијјәтләри туваларын мөдәнијјәтинә охшардыр.

Әдәбијат: Вайнштейн С. И. Происхождение и историческая этнография тувинского народа. Автореферат докт. дисс. Москва, 1969; Брук С. И. Население мира. Москва, 1986; Население мира, Москва, 1989.

Хакаслар [Хакаслар] – *Алтај* халглары *түрк* группунун *шәрғи хун* голуна мәнсуб халг. Русија Федерасијасы Хакас Мухтар Республикасынын әсас әһалиси. Өзләрини *хакас* адландырырлар. Хакаслар XX әсрин 20-чи илләринә гәдәр *татар* (Минјусинск татарлары, Абакан татарлары вә Качин татарлары) адланмышлар вә беш мүхтәлиф түрк тајфаларындан ибарәт идиләр: *качинлиләр*, *сагајлылар*, *белтирләр*, *кызыллар*, *којбаллар*. Хакаслар *Алтај* дил аиләси *түрк* группунун *шәрғи хун* голуна мәнсуб *хакас* дилиндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән *аг* (*авропа*) *иргә сары* (*монгол*) *ирг* арасында кечид ирги сајылан *туран* (Чәнуби Сибир) иргинә андирләр. Хакаслар христианлашдырылсалар да, әски түрк инанчларыны, о чүмләдән шаманчылыгы да сахлајырлар. Сајлары 80 миндән (1989) чохдур. Хакаслар әсасән Русија Федерасијасынын Краснојарск дијарында, хүсусән дә Хакас Мухтар Республикасында, гисмән дә Тува Республикасында јашајырлар. Хакасларын сојкөкүндә башлыча олараг түрк (*хунлар*, *јенисеј ыргызылары*, *телеутлар* вә б.), гисмән дә мүхтә-

лиф *кет* вә *самодиј* халглары дурурлар.

Хакасларын јашадыгы әразидә ән гәдим инсан изләри палеолит вә неолит дөврләринә аид едилир. Чин мәнбәләриндә еркән орта әсрләрдә бурада Хакас дөвләтинин мөвчуд олдуғу гејд едилир. Хакаслар VIII–XI әсрләрдә Орта Асија халглары, тибетлиләр вә әрәбләрлә тичарәт едирдиләр. XIII әсрин әввәлләриндә хакас торпаглары монголлар тәрәфиндән тутулду. XVII әсрин сонларында хакасларын *Тубин*, *Алтысар*, *Алтыр*, *Езер* (*Језер*) кими мүстәгил дөвләтләри – ханлыглары мејдана кәлди. Бу ханлыглар монгол вә Чунгар ханларынын арамсыз һүчүмларына мө'руз галырды. XVIII әсрин I јарысында хакас торпаглары чар Русијасы тәрәфиндән ишғал олуңду. Бу вахтдан да хакасларын тәбии сәрвәтләринин амансызчасына гарәт олунмасы дөврү башланды. XVIII–XIX әсрләрдә гызыл чыхарылмасына, XX әсрин әввәлләриндән исә даш көмүр чыхарылмасына башланды. Чар мүтләгвијјәтинин деврилмәсиндән сонра (1917) 1923-чү иләдәк бурада агвардијачыларла болшевикләр арасында кәскин мүбаризә кетмишдир. Нәһәт, 1923-чү илин сонунда Русија Совет Федератив Сосиалист Республикасы тәркибиндә пајтахты Уст-Абакан шәһәри олан Хакас милли гәзасы јарадылды. Бу милли гәза 1925-чи илдә милли даирәјә,

1930-чү илдә исә Хакас Мухтар Вилајәтинә чеврилди. 1991-чы илдән Русија Федерасијасы тәркибиндә Хакас Мухтар Республикасы јарадылды.

Хакасларын ән'әнәви мөшғулијјәтләри јарымкөчәри малдарлыг вә овчулугдур. Әкинчилик көмөкчи тәсәррүфат сахәләриндән сајылыр. Хакас кәндләри чох кичик олмагла бәрабәр, һәм дә бир-бириндән узаг јерләширди. Ән'әнәви мәнзилләри чохкүнчү (6–10) аҗа *јурталардыр*. Хакасларын ән'әнәви кејимләри (хүсусән гадын кејимләри) гојун дәрсиндән һазырланан узун күрк, маһуд халат, узун, кениш јахалыгы дон вә саирдән ибарәтдир.

Зәнкин хакас фолклорунда гәһрәмәнлыг дастанлары ("*Алтын Арыг*", "*Албынжи*", "*Пора Нинжи*" вә с.) хүсуси јер тутур. Хакас мусигиси Дағлыг Алтај халгларынын, тува, бурјат, јакут вә евенкәларин мусигисинә охшајыр. Халг маһнылары ики јерә бөлүнүр: *тахнах* (гыса маһны) вә *ыр* (узун маһны). Әсас мусиги аләтләри *чатхан*, *хомус*, *ых* (симли), *һырчи*, *тјур* (нәфәсли) вә с. ибарәтдир. Мөшһур түрколог, дилчи вә этнограф Н. Ф. Катонов вә таһынмыш тарихчи Л. Р. Кызласов хакас халгынын јетишидирмәләридир. Хакас јазылы әдәбијјатынын инкишафында В. А. Кобјаков, П. Т. Штыгашев, М. А. Аршанов, М. С. Коков, М. Н. Чебодаев, М. Р. Баинов вә башга-

ларынын бөјүк хидмәтләри олмуштур.

Ҳазырда Русија Федерасиясынын Хакас Мухтар Республикасында даш көмүр вә мөдөн сәнәјеси, әлван металлуркија, мешә вә ағач емалы итгисадијјатын апарычы сәһәләрини тәшкил едир. Јенисеј чајы үзәриндә тикилмиш Саяно-Шушенск СЕС Русијанын ән ири су електрик стансијаларындан биридир.

Әдәбијат: Козьмин Н. Н. Хакасы. Иркутск, 1925; Потапов Л. П. Краткие очерки истории и этнографии хакасов (XVIII–XIX вв). Абакан, 1952; Народы Сибири. Москва-Ленинград, 1956; Потапов Л. П. Происхождение и формирование хакасской народности. Абакан, 1957; Вайнштейн С. И., Долгих Б. О. К этнической истории хакасов. Советская этнография, 1963, N 2; Траяков П. А. Очерки развития Хакасской литературы. Абакан, 1973; Бугонасев В. Ј. Происхождение хакасов по данным этноимики. В кн: Историческая этнография. Ленинград, 1983; Население СССР. Москва, 1990.

Чувашлар [Çuvaşlar] – *Алтај* халqlары *турк* группунун *булгар-сувар* голуна мәнсуб халq. Русија Федерасиясы *чуваш* Республикасынын әсас әһалиси. Өзләрини *чаваш* адландырырлар. Чувашлар *Алтај* дил аиләси *турк* группунун булгар голуна мәнсуб *чуваш* дилиндә данышырлар. Христиандырлар (православдырлар). Сојкөкләриндә *турк* тајфалары олан *сувар*, *булгар* вә *аварлар* иштирак етмишләр. Чувашлар *вирјаллар*, *анатриләр* вә *анатри-енчиләр* адланан этнографик группара бөлүнүрләр. Булгарлардан төрәмиш олан

вирјаллар сары (*монгол*), сојкөкләриндә *суварлар* дајанан *анатриләр* исә *аг* (*авропа*) иргә мәнсубдурлар. Сајлары 1 милјон 842 миндир (1989). 51%-дән чоху Русија Федерасиясынын Чуваш Республикасында, галаны Татарыстан Республикасында, Башгырдыстан Республикасында, һабелә Самара, Симбирск, Кемерово, Перм, Екатеринбург, Түмен вилајәтләриндә јашајырлар.

X әсрин әввәләриндә *чувашларын* әчдадлары олан *булгарлар* вә *суварлар* Шәрги Европанын гүдрәтли дәвләтләриндән олан *Волга-Кама Булгарыстаны* – бөјүк *турк* дәвләтини јаратдылар. XIII әсрин II јарысында монголларын Волга-Кама Булгарыстаныны ишғал етмәсилә *чувашлар* *Бөјүк Монгол империясынын*, сонра исә *Гызыл Орданын* төркибинә гатылдылар. Газан ханлығынын идарә олунмасында *чуваш* јүзбашылары (*чепну*), кнјазлары (*емну*) вә тарханлары (*турхан*) мүнүм рол ојнајырдылар. 1552-чи илдә Газан ханлығынын Русија төрәфиндән ишғалы нәтичәсиндә *чувашлар* рус чаризминин зүлмү алтына дүшдүләр. Русија зүлмүнә бојун әјмәјән гәһрәман *чуваш* халqы 1571–73, 1606–10 вә 1615-чи илләрдә мүстәмләкәчиләрә гаршы үсјана галхдылар. 1842-чи илдә баш верән "*Шурча вәрси*" үсјаны хүсусилә күчлү иди. XIX әсрин сону XX әсрин әввәләриндә милли-азадлыг мүбаризәсинин даһа да гүввәтләндији

шәраитдә *чуваш* милләтинин формалашмасы просеси баша чатды. Милли шуурун формалашмасында 1906-чы илдә нәшр олунмаға башлајан "*Хыпар*" (Хәбәр) гәзетинин бөјүк ролу олду. Чар мүтләгијјәти деврилдикдән сонра 24 нојабр 1920-чи илдә тәшкил олунмуш Чуваш Мухтар Вилајәти 21 апрел 1925-чи илдән Чуваш Мухтар Республикасына чеврилди. 1992-чи илдән Чуваш Республикасы Русија Федерасиясы төркибиндә суверен дәвләтдир.

Чуваш јашајыш мөскәнләринин ән кениш јайылмыш типии *јал* адланан гәсәбәләрдир. Ән'әнәви кејимләри *јем* адлы енлибалаг шалвар, *кене* адлы көјнәк вә *шунар* адлы үст кејиминдән ибарәтдир. Гышда *керек* адлы күрк кејинирләр. Гадынлар башларына *хушну*, гызлар исә *тухја* адланан сиккәләрлә бәзәдилмиш папаг гојурлар.

Әсас јемәкләри өтдән һазырланыр. Ән чох хошладылары јемәк *тултурмаш* (колбаса) вә *шартан* (ичи өт вә пијлә долдурулмуш гојун гарны), ичкиләр исә *ујран* (ајран), *сим пыл* (бал шәрбәти), *карчама* (бал арағы) вә *сара* (пивә) һесаб олунур.

Ән мөшһур фолклор аби дәләри "*Сонунчу чуваш турханы һаггында*" вә *Сары батырын* икидлијиндән бәһс едән "*Газанын алынмасы һаггында*" адлы рәвәјәтләрдир. XVI әсрдән башлајараг Русија төрәфиндән зорла христиан-

лашдырылмаларына бахмајараг, өзләринин *Киремет* вә *Тора* адлы танрыларына инам сахлајырлар.

Чувашлар дүнја тарих елминә *турк* халqlарынын тарихинин чин гәјнаqlары әсасында өјрәнилмәсиндә мүнүм хидмәтләри олан Н. Ј. Бичурин (Иакинф) кими көркәмли шәрғшүнас бәхш етмишләр. Космосу илк дәфә фәтһ едәнләрин сырасында *чуваш* халqынын оғлу А. Г. Николајев дә вардыр.

Чувашија һазырда инкишаф етмиш сәнәјә республикасыдыр. Әсас сәнәјә сәһәләри машингајырма, ағач емалы, тикинти материаллары вә електрик енержиси истеһсалыдыр. Ән бөјүк шөһәрләри Чебоксары (республиканын пәјтахты), Алатыр, Канаш, Урмаыры шөһәрләридир.

Әдәбијат: Чуваши. Этнографические исследования. ч. 1–2, Чебоксары, 1956–70; Денисов П. В. Религиозные верования чуваш. Чебоксары, 1959; Gerard. Les Bulgares de la Volga et les Slaves du Danube. Paris, 1960; Каховский В. Ф. Происхождение чувашского народа. Чебоксары, 1965; Дмитриев В. Д. Чувашские исторические предания. Чебоксары, 1983; Быговая культура чувашей. Чебоксары, 1985; Народы Поволжья и Приуралья. Москва, 1985; Население СССР. Москва, 1990.

Шорлар [Şorlar] – *Алтај* халqlары *турк* группунун *шәргиз* һун голуна мәнсуб халq. Өзләрини *шор* (*шор кижии* *шор киши* *шор адамы*, *һәмчишин*, *татар кижии* *татар киши* *шор*,

татар адалы) адландырылар. Эввэлләр яшадыглары эразинин ады илә **Кондом татарлары, Мрас татарлары, Кузнетск татарлары** да адланмышлар. Шорлар **Алтај** дил айләси **турк** групунун **шимал-шәрг** голуна мәнсуб **шор** дилиндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән **аз** (авропа) ирглә **сары** (монгол) ирг арасында кечид ирги сажылан **туран** иргинә аиддирләр. Рәсмән православ олмаларына бахмајараг, шаманчылығы да сахлајырлар. Сажлары 16 миндән чохдур (1989). Эсасән Русија Федерасиясынын Кемерово вилајәтиндә – Кондом вә Мрас чајлары һөвзәсиндә вә Кузнетск Алатауда јашајырлар. Сојкәкләриндә башлыча олараг **турк**, гисмән дә **угор, кет** вә **самодиј** тајфалары иштирак етмишләр. XVII–XVIII әсләрдә шорлар Абакан чајынын сол голлары һөвзәсинә көчмүш, сонралар хакаслар вә алтајлыларла гајнајыб-гајрышмышлар. Шорларда **ојмаг**

(**омах**) адланан нәсли систем мөвчуд иди.

Шорларын ән'әнәви мәшгулијјәтләри овчулугдур. Әкинчилик, балыгчылыг, арычылыг вә дулусчулуг көмәкчи тәсәррүфат саһәләридир. Шимал шорлары јүксәк дөмирчилик мөдәнијјәтинә малик идиләр. Онлар өзләри метал чыхарыр вә ону е'мал едирдиләр. Шорлар түрк халглары ичәрисиндә **дөмирчи** бир халг кими дә танынмышлар. Көнәрдән гојулан **Кузнетск** шәһәринин ады да јерли әһалинин дөмирчиликлә мөшгул олмасыны сүбут едир. Ән'әнәви мәнзилләри чәнубда ағач тирләрдән тикилән вә үстү тозағачы габыгы илә өртүлән дөрдкүнч **јурта**, шималда исә тахта **алачыглардан** ибарәтдир.

Әдәбијјат: Поталов Л. П. Очерки по истории Шории. Москва-Ленинград, 1936; История Сибири. Москва-Ленинград, 1956; Радлов В. В. Из Сибири. Москва, 1989; Население СССР. Москва, 1990.

МОНГОЛ ХАЛГЛАРЫ

Бажатлар
Баоанлар
Баргалар
Бурјанлар
Дархатлар
Даурлар
Дунсјанлар
Дербетләр
Калмыклар
Моғоллар
Монғоллар
Монгорлар
Ојратлар
Узумчинләр
Торгутлар
Халхалар

Баоанлар [Baolanlar] – Ал-тај халгларынын *монгол* групуна мәнсуб халг. Чин Халг Республикасынын Гансу вә Синхај өјаләтләриндә јашајырлар. Өзләрини *боунан кун* адландырырлар. *Алтај* дил аиләсинин монгол групуна дахил олан *боунан кун* дилинин *дахе-чја, кангло, нин-тин, санти, ширингол* вә *јунчен* диалектләриндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән *сары* (монгол) иргин *мәркәзи Асија* типинә аиддирләр. Сәјлары 10 минә јахындыр (1987). Гансуда јашајан баоанлар мүсәлман (сүннү), Синхајда јашајанлар исә ламачыдырлар. Баоанларын өчдадлары XIV әсрдә монголларын әсас күтләсиндән ажрылмышдыр. Башлыча мәшгулијәтләри әкинчилик, тәрәвәзчилик вә малдарлыгдыр. Әсас сәнәткарлыг саһәләри дөмирчилик вә күмүш лөвһәләр үзәриндә дөјмә нахышлар дүзәлтмәкдир. Ән'әнәви киши кејимләри дик јахалыглы хәләт (*чуба*), гадын кејимләри дө ејни формалы хуедир. Мадди вә мәнәви мөдәнијәтләриндә Чин тә'сири даһа күчлүдүр. (Бах: Монголлар).

Баргалар [Barqalar] – Ал-тај халгларынын *монгол* группунун *халха-бурјат* голуна мәнсуб халг. Чин Халг Республикасынын Ич Монголустан (Дахили Монголустан) өјаләтинин Хулун-Бујр мухтар рајонунда јашајырлар. Өзләрини *баргут* адландырырлар. *Алтај* дил аиләсинин *монгол* группунун *бурјат* голуна дахил олан *баргу* дилиндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән *сары* (монгол) иргин *Мәркәзи Асија* типинә аиддирләр. Сәјлары дөгиг мә'лум дејил. Баргалар XVII әсрин орталарында халха-монголлардан ажрылмыш вә ламачылыгы гәбул етмәјәрәк, өз шаманчылыг е'тигадларыны сахламышлар. Буна көрә дө ламачы монголлар тәрәфиндән "*барга*", јә'ни "*кобуд*" адландырылмышлар. XVIII әсрин 30-чу илләриндә чинин манчур һакимләри тәрәфиндән Далај-Нур көлү әтрафына көчүрүлән баргалар бурада ажрыча халг кими формалашдылар. XX әсрин 40-чи илләриндә баргалардан ажрылан *шине-баргалар* Монголустан Халг Республикасынын Шәрг ајмагына көләрәк бу-

рада мөскунлашдылар вә төдричлә халха-монголларла гәйнайыб-гарышмышлар. Башлыча мәшғулијјәтләри көчәри малдарлыгыдыр (*бах; Монголлар*).

Баятлар [Bayatlar] – *Алтај* халглары *монгол* группунун *ојрат* голуна мәнсуб халг. Монголустан Халг Республикасынын Убсунур аймағында (ојмағында) јашајырлар. Өзләрини *баит* адландырылар. Алтај дил аиләси *монгол* группунун *халха-ојрат* голуна мәнсуб *баит* дилиндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән *сары* (монгол) иргин *Мәркәзи Асија* типинә аиддирләр. Саялары 40 миндир (1987). Баит этноними мәнбәләрдә XIII әсрдән ишләнмәјә башламышдыр. XVII әсрин I рүбүндә дербетләрлә бирликдә *Чунгар ханлығынын* јаранмасында фәал иштирак етмишдиләр. Чунгар ханлығынын сүгутундан сонра баитләр 10 *хошундан* (тајфадан) ибарәт *арбан-бajat* адлы мүстәгил һәрби инзибати гурум јаратмышлар. Әсас мәшғулијјәтләри әкинчилик вә малдарлыгыдыр. Мәнәви мәдәнијјәтләри халха-монголларынкына охшардыр (*бах; Халха-монголлар*).

Бурјатлар [Buryatlar] – *Алтај* халглары *монгол* группунун *бурјат* голуна мәнсуб халг. Русија Федерасијасы Бурјат Республикасынын әсас әһалиси. Өзләрини *барјаат* адландырылар. *Алтај* дил

аиләсинин *монгол* группуну мәнсуб *бурјат* дилиндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән *сары* (монгол) иргин *Мәркәзи Асија* типинә аиддирләр. Шаманчы көрүшләрини сахлајан гәрби бурјатлар христиан (православ), галан бурјатлар исә ламачыдырлар. Саялары 430 минә јахындыр (1989). Әсасән Русија Федерасијасында (башлыча оларат Бурјат Республикасында, гисмән Иркутск вә Чита вилајәтләриндә), һабелә Шимали-Гәрби Чиндә вә Монголустаңда јашајырлар. Бурјатларың сојкәкләриндә монгол мәншәли *булагат, әһури, хори* вә *хондогар* тајфалары дурурлар.

III–XI әсрләр бурјатларың јашадығы әрази *һунларың, сјанбиләрин, жужанларың, ујаурларың, курыканларың, гырғызларың* вә *киданларың* тајфа иттифаглары вә еркән феодад дәвләтләринин төркибинә дахил иди. XIII әсрин әввәлләриндә Бажкаләтрафы әразиләр монголлар вә монгол мәншәли мүхтәлиф тајфалар төрәфиндән тугулмушдур. XVIII әсрин орталарында бурјатларың әразиси Русија төрәфиндән ишғал олунмушдур. Чаризмин зорла христианлашдырма вә руслашдырма сијасәтинә гаршы бурјатлар дәфәләрлә үсјан етмишләр. XVII–XVIII әсрләрдә бурјатларың ваһид халг кими формалашмасы просеси баша чатды. 1923-чү илдә Русија Совет

Федератив Сосиалист Республикасы төркибиндә Бурјат-Монгол Мухтар Совет Сосиалист Республикасы јарадылды. Бу республика 1958-чи илдән Бурјат Мухтар Совет Сосиалист Республикасы адландырылмаға башланды. 1991-чи илдән Бурјат Республикасы Русија Федерасијасы төркибиндә суверен дәвләтдир. Пајтахты Улан-Уде шәһәридир.

Бурјатларың ән'әнәви мәшғулијјәтләри әкинчилик вә малдарлыгыдыр. Көмәкчи төсәррүфат саһәләри хәз дәрили һејван ову, гуш ову вә балычылыгыдыр. Дәмирчилик, кечәчилик, дүлкәрлик вә зәркәрлик дә инкишаф етмишдир. Ән'әнәви мәнзилләри чохкүнчү кечә алачыгыдыр. Кәртмә ағач дахмалар да кениш јайылмышдыр. Киши кәјими дик јахалыгы хәз халат, гуршагдан вә хәз папагдан ибарәтдир. Гадынлар исә шалвар, көјнәк вә бүзмәли халат кәјинирләр. Әрә кедән гызлар халатын үстүндән голсуз көдәкчә дә кәјинирләр. Гадын папаглары өз јарашыгы бәзәји илә сечилир.

Әсас јемәкләри сүд вә өтдән һазырланыр. Сүддән *арул* вә *хурут (гурут)*, *алкоголлу архи* һазырлајырлар. Чајы сүд, пиј вә дузла ичирләр. Өтдән дузсуз сојутма биширләр. Ән хошладылары јемәк *саламат* адланыр. Саламат гәйнамыш гәјмагда һәлл едилмиш уңдан һазырланыр.

Танынмыш педагог Ј. А. Болдонов, шәргшүнас Д. Банзаров, диҗчи Г. Гомбоев, этнограф М. Хангалов вә дикәр көркәмли елм, мәдәнијјәт һадимләри бурјат халгынын јетишдирмәләридир. Бурјатларың ән мәшһур дастаны *"Гесери"* адланыр. Әсас мусиги әләтләри *сур, лимба* вә *хурдур*.

Бурјат Республикасы Русија Федерасијасынын инкишаф етмиш сәнаје-аграр рајонудур. Машынгајырма, мәдән, тахташалбан емалы, тикинти материаллары, јүнкүл вә јејинти сәнајеси саһәләри хүсусилә инкишаф етмишдир.

Әдәбијјат: Очерки из истории бурято-монгольского народа. Верхне-Удинск, 1926; Окладников А. Р. Очерки из истории бурято-монголов. Ленинград, 1937; Кудрявцев Ф. А. История бурято-монгольского народа. Москва-Ленинград, 1940; История Бурято-Монгольской АССР. т. 1. 2-ое изд., Улан-Уде, 1954; Быт бурят в настоящем и прошлом. Улан-Уде, 1980; Современность и традиционная культура народов Бурятии. Сб. ст., Улан-Уде, 1983; Население СССР. Москва, 1990.

Дархатлар [Darxatlar] – *Алтај* халглары *монгол* группунун *халха-ојрат* голуна мәнсуб халг. Монголустан Халг Республикасынын Хубсугул аймағында јашајырлар. Өзләрини *дархан* адландырылар ки, бу да *"мүгәддәс"*, *"тохунулмаз"*, *"веркиләрдән азад"* мәнәсыны верир. *Алтај* дил аиләси *монгол* группунун *халха-ојрат* голу-

на мәнсуб *дархат* дилиндә данышырлар. Антроположи чөһөттөн *сары* (монгол) иргин *Шимали Асија* типинә айдирләр. Дини дүнжакөрүшләриндә шаманчылыг әсас јер тутур. Сајлары 10 миндир (1987). Дархатларын сојкөкләриндә түрк, монгол, манчур вә гисмән дө угор тајфалары иштирак етмишләр. Ән'әнәви мәшғулијјәтлери көчәри малдарлыг, о чүмлөдән, маралчылыг вә балыгчылыгдыр. XX әсрин орталарындан отураг һәјәт тәрзинә кечмишләр. Мадди вә мәнәви мөдәнијјәтлери Сајан-Алтај түркләринин, хүсусән тувалыларын мөдәнијјәтләринә охшайыр (*бах; Тувалылар*).

Әдәбијјат: Санжсев Г. Д., Дархаты. Этнографический отчет о поездке в Монголию в 1927 году. Ленинград, 1930; Бадамхатан С., Дархаты (историко-этнографическое исследование), Москва, 1967; Народы мира. Москва, 1988;

Даурлар [Daurlar] – *Алтај* халглары *монгол* групуна мәнсуб халг. Чин Халг Республикасынын Ич Монголустан (Дахили Монголустан) мухтар рајонунун шәргиндә, Хејлун-тсзјан әјәләтиндә вә Синсзјан-Ујғур мухтар рајонунда јашайырлар. Өзләрини *дахур* адландырырлар. *Алтај* дил әйләси *монгол* групуна мәнсуб *дахур* дилиндә данышырлар. Дахур дили *бухас, сисикар, хайлар, синсзјан* диалектләринә

әјрылыр. Көһнә монгол әлифбасындан истифадә едирләр. Антроположи чөһөттөн *сары* (монгол) иргин *Шимали Асија* типинә айдирләр. Дини дүнжакөрүшләриндә шаманчылыг әсас јер тутур. Сајлары 100 миндир (1987).

XVII әсрин орталарына гәдәр Орта Амурда јашамыш, 1654-чү илдә исә Манчуријанын ичәриләринә көчүрүлмүшләр. Әсас мәшғулијјәтлери шум әкинчилијидир. Малдарлыг, овчулуг вә балыгчылыг јардымчы тәсәррүфат саһәләридир. Мадди мөдәнијјәтлери аз өјрәнилимишдир.

Әдәбијјат: Брук С. И. Население мира. Москва, 1986; Народы мира. Москва, 1988;

Дербетләр [Derbetler] – *Алтај* халглары *монгол* группунун *ојрат* голуна мәнсуб халг. Монголустан Халг Республикасынын Убсунур вә Кобдо аймагларында јашайырлар. Өзләрини *дурбен-ојрат* адландырырлар. Алтај дил әйләси *монгол* группунун *ојрат* голуна мәнсуб *дербет* дилиндә данышырлар. Антроположи чөһөттөн *сары* (монгол) иргин *Шимали Асија* типинә айдирләр. Сајлары 45 миндир (1987). Сојкөкләриндә мүхтәлиф түрк вә монгол тајфалары иштирак етмишләр. "*Дурбен ојрат*" иттифагына дахил олан дербетләр XVII әсрин I рүбүнә гәдәр Гара Иртыш чајы саһилләрин-

дә јашамыш вә *Чунгар ханлыгынын* јаранмасында фәал иштирак етмишдиләр. Чунгар ханлыгынын сүгутундан сонра дербетләрин бир һиссәси Русија чарлыгынын әразисинә көчмүш, галанлары исә манчур *богдыханлары* тәрәфиндән инди мәскун олдуглары әразижә көчүрүлмүшләр. Әсас мәшғулијјәтлери әкинчилик вә малдарлыгдыр. Дикәр монгол халгарындан фәргли олараг, дербетлөрдә әкинчилик даһа чох инкишаф етмишдир. Дәмирчилик, дүлкөрлик вә чөкмәчилик кими сәнәткарлыг саһәләри илә дө мәшғул олулар. Мәнәви мөдәнијјәтлери халха-монголларынкына охшардыр (*бах; Халха-монголлар*).

Әдәбијјат: Грум-Гржимайло Г. Е., Западная Монголия и Урянхайский край, т. 3, в. 1, Ленинград 1926; Дарбакова В. П., Некоторые традиции в сфере семейной обрядности дербетов МНР. Этнографический сборник, в. 1, Элиста, 1976; Народы мира. Москва, 1988;

Дунсјанлар [Dunsyanlar] – *Алтај* халгларынын *монгол* групуна мәнсуб халг. Чин Халг Республикасынын шималында – Гансу әјәләтиндә јашайырлар. "*Дунсјан*" чин дилиндә "*шәрг кәнди*" демәкдир. Өзләрини *ширингол-монгол* адландырырлар. *Алтај* дил әйләсинин *монгол* групуна дахил олан *дунсјан* дилиндә данышырлар. Антроположи

чөһөттөн *сары* (монгол) иргин *шимали Асија* типинә айдирләр. Сајлары 295 минә јакындыр (1987). Мүсәлмандырлар (сүннүдүрләр).

Башлыча мәшғулијјәтлери әкинчиликдир. Малдарлыг көмәкчи тәсәррүфат саһәсидир. Сәнәткарлар кечәчичиликлә мәшғул олулар. Евләри саман гатылмыш киллә тикирләр. Киши кејими шалвар, көдөкчә вә папагдан ибарәтдир. Гадынлар исә гыса халат вә шалвар кејинирләр. Дул вә гоча гадынлар ағ, кәлинләр гара, гызлар исә јашыл јайлыг өртүрләр.

Әдәбијјат: Народы мира. Москва, 1988.

Калмыклар [Kalmiklar] – *Алтај* дил әйләсинин *монгол* групуна мәнсуб халг. Русија Федерасијасынын Калмык Республикасынын әсас әһалиси. Өзләрини *халмыг* адландырырлар. *Алтај* дил әйләси *монгол* группунун *ојрат* голуна мәнсуб *калмык* дилиндә данышырлар. Антроположи чөһөттөн *сары* (монгол) иргин *Мәркәзи Асија* типинә айдирләр. Калмыкларын, әксәријјәти исә буддист, аз бир һиссәси исә христиандырлар (православдырлар). Сајлары 174 миндән чохдур (1989). Әсасән Русија Федерасијасынын Калмык Республикасында, һәштәрхан, Волгоград, Ростов, Оренбург вилајәтләриндә, Ставропол диларында, һабелә топлу һалда

АБШ вә Франсада јашајырлар. Калмыкларын сојкөклөриндә *ојратлар* иштирак етмишләр. Һазырда јашадыглары әразидә онларын әчдадлары олан гәрб ојратлары XVII әсрдән мөскөн салмаға башладылар. 1240-чы илдә јазылдығы күман едилән "*Чингиз ханын кизли тарихи*"ндә калмыкларын әчдадлары олан *торгут, хошут, дербет, чорос, хойт* адлы тајфаларын адлары чәкилир. Монгол жүрүшлөриндә фәал иштирак едән ојротлар ордунун сол ганадыны төшкил етдиклөриндән *дзунгар* (монголча *сол ганад* демөкдир) адландырылмаға башладылар. Сонралар бу аддан *Чунаар* этноними јаранды. Чунгарларын башында *кон-тајши* дурурду. Ојратлар арасындакы дахили чәкишмәләр нәтичәсиндә онларын бир һиссәси 1607-чи илдән башлајараг рус чарларынын һакимијјәти алтында олан әразиләрә көчмәјә башладылар. Чар Русијасы дөјүшкән калмык атлыларындан Османлы, Иран вә Наполеона гаршы мүһарибәләрдә мөһәрәтлә истифадә едирди. 1825-чи илдән етибарән Русијанын һаким даирәләри калмыклара верилмиш нисби азадлыглары да ләғв вә онлары сыхышдырмаға башладылар. Әввәләр јерли нојонлар тәрәфиндән идарә олуан 9 калмык улусу һәштәрхан губернаторуна табе едилди.

Чар мүтләгијјәти деврилдикдән сонра 2 нојабр 1920-чи илдә Русија Совет Федератив Сосиалист Республикасы тәркибиндә Калмыкија Мухтар Вилајәти јарадылды. Һәмин вилајәтә 1935-чи илдә мухтар республика статусу верилди. 1943-чү илдә Сталин режими тәрәфиндән репрессияја мө'руз галараг Орта Асија вә Сибирә сүркүн едилән калмыкларын мөһдуд мухтаријјәти дә ләғв едилди. Јалныз 1957-чи ил јанварын 9-да калмык халгына бәрәәт вериләрәк, мухтаријјәтләри бәрпа едилди. 1992-чи ишән Калмыкија Русија Федерасиясы тәркибиндә мүстәгил дөвләтдир. Пајтахты Елиста шөһәридир.

Калмыкларын әсас мөшғулијјәтләри гојунчулугдур. Мәнзилләри алачыгдан вә газма евләрдән ибарәтдир. Кишиләр көјнәк, кафтан, шалвар, јүнкүл кечә чөкмә кејинирләр. Гадынлар узун көјнәк, онун үстүшән исә узун голсуз халат вә кечә чөкмә кејинирләр.

Әсас гидалары өт вә сүддүр. Чајы да чох вахт сүдлә ичирләр. Ән мөшһур фолклор абидәләри "*Чангар*" дастаныдыр. *Мазан Батыр, Овше, Шараде* адлы икидәр калмык нағылларынын әсас гәһрәманларыдыр.

Калмык халгы Б. Басаңгов, Д. Кугультинов кими көркәмли јазычы вә шаирләр, К. Илјум-

жинов кими дөвләт хадими јетишдирмишдир. 1961-чи илдә нефт саһәләринин көшфилә Калмыкија сәнајә өлкәсинә чеврилди. Сәнајә саһәләринин дикәр инкишаф етмиш саһәләри ағач е'малы, әрзаг мөһсуллары вә тикинти материаллары истехсальдыр.

Әдәбијјат: Pelliot, P. Histoire secrete des Mongols, Paris, 1949; јенә онун. Notes critiques d'histoire Kal moucke, Paris, 1960; Бартольд В. В., Калмыки, Соч., т. 5, Москва, 1968; Эрдниев У. Е., Калмыки. Элиста, 1980; Народы Поволжья и Приуралья. Москва, 1985. Население СССР, Москва, 1990;

Моголлар [Moğollar] – *Алтај* халгларынын монгол групуна мәнсуб халг. Өзләрини *могол* адландырырлар. *Алтај* дил аиләсинин монгол групуна мәнсуб олан *могол* дилиндә данышырлар. Антроположи чөһәтдән *сары (монгол) иргин Мәркәзи Асија* типинә аиддирләр. Мүсәлмандырлар (сүнүдүрләр). Сајлары 20 миндир (1987). Әфғаныстан Ислам Республикасынын шималында јашајырлар.

Сојкөклөриндә әсасән XIII әсрдә Әфғаныстаны фәтһ етмиш түрк-монгол тајфалары иштирак етмишләр. Әсас мөшғулијјәтләри көчәри малдарлыгдыр. Мадди вә мө'нәви мөдәнијјәтләриндә гәдим монгол ән'әнәләрини јашадырлар (бах; *Монголлар*).

Әдәбијјат: Schurmann H. F., The Mongols of Afghanistan, s'-Gravenhage

1962; Кисляков В. Н., Хазарейцы, аймаки, моголы (К вопросу об их происхождении и расселении), "Советская этнография", 1973, N 4; Народы мира. Москва, 1988.

Монгорлар [Monqorlar] – *Алтај* халгларынын монгол групуна мәнсуб халг. Өзләрини *менгуле, менгуер кун, чахан менгу* адландырырлар. Чиниләр монгорлары *ту, тужен, руслар далда, далат*, тибетлишәр исә *хор* адландырырлар. Монгорлар *Алтај* дил аиләси монгол группунун *чәнубшәрг* голуна мәнсуб олан *монгор* дилинин *минхе* вә *хутсзе* диалектләриндә данышырлар. Антроположи чөһәтдән *сары (монгол) иргин Шимали Асија* типинә аиддирләр. Ламачы олсалар да монгол шаманчылығынын вә чин даочулугунун күчлү тәсири галмагдадыр. Сајлары 170 миндир (1987). Чин Халг Республикасынын Тсинхәј вә Гансу вилајәтләриндә јашајырлар.

Сојкөклөриндә әсасән *тунгус-манчур*, гисмән *монгол* вә *түрк* тајфалары иштирак етмишләр. Монгорлар һагтында илк мө'луматлар XIII әсрә аиддир.

Әсас мөшғулијјәтләри суварма әкинчилији вә малдарлыгдыр. Овчулуг вә балыгчылыг јардымчы төсәррүфат саһәләридир. Күчлү Чин вә Тибет тәсиринә бахмајараг монгорларын мадди вә мө'нәви мөдәнијјәти дикәр гоһум монгол халгларынкына охардыр.

Әдәбијат: Schram L. M., The mongours of the Kansu-Tibetan frontier. Their origin, history and social organization. Philadelphia 1954; Толаева Б. Х., Монгорский язык. Москва, 1973; Народы мира. Москва, 1988.

Монголлар [Monqollar] – Алтај халгларынын монгол групуна мәнсуб халглар. Монгол ады *кениш* мә'нада Алтај дил айләсинин монгол групуна мәнсуб олан дилләрдә данышан халглара (*халхалар, ојратлар, монголлар, бурјатлар, калмыклар, баоанлар, даурлар, баргалар, моголлар* вә *башгалары*) верилән үмуми аддыр. Монгол халгларынын үмуми саяы 6 милјондан (1989) чохдур.

Монгол ады *конкрет* мә'нада һазырда Монголустаңда вә Чиндә јашајан монголлара аид едилір. Монголлар Алтај дил айләсинин монгол групуна мәнсуб олан монгол дилиндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән *сары* (монгол) *иргин Шимали Асија* типинә аидирләр. Монголлар буддизмин шимал будағы олан ламачылыға (ламаизмә) ситајиш едирләр.

Монгол халглары әсасән Монголустаңда (*халха, ојрат* вә *башгалары*), Чиндә (*баоанлар, даурлар, баргалар, монголлар, монғорлар* вә б.), һабелә Русија Федерасијасында (*бурјатлар, калмыклар* вә б.) вә Әфғаныстаңда (*моголлар*) јашајырлар. Монголларын сојкәкләриндә *турк, тунгус-манчур*

вә *монгол* халгларынын үмуми әчадлары олан *хунлар, дунхулар, сјанбиләр, хиләр, шивејләр* вә башга тајфалары дурлар.

Монголларын јашадылары әразиләрдә е. ә. III әсрдән ерамызын VI әсринәдәк хунларын (е. ә. III-е. I әсрләр), сјанбиләрин (I–III әсрләр), мујун, тоба вә жужанларын (IV–VI) илк дәвләт гурумлары мејдана кәлмишди. VI–X әсрләрдә исә бу әрази Түрк, Ујгур вә Ғыргыз түрк хаганлыгларынын тәркибинә дахил иди. Монгол термининә дә илк дөфә мәһз бу дөврүн Чин салнамәләриндә "*менгу*" вә ја "*мон-гу-ли*" ады илә раст кәлинир. X–XII әсрләрдә исә бурада монголдилли киданларын дәвләти јаранды. Нәһәт, 1206-чы илдә *дун-ху* нәсилиндән төрәмиш *хи* вә *шивеј* тајфалары (түркләр онлары *татарлар, татанлар* адландырырдылар) *Чинкиз ханын (Темучинин)* башчылығы алтында күчлү дәвләт јаратдылар. Онлар гоншу монгол (киданлар вә б.) вә түрк (гыпчаглар, түркмәнләр, ујгурлар, тангутлар вә б.) тајфаларыны өзләринә табе едиләр. Бунула сонралар монголлар адланан етник бирлијин әсасы гојулду.

Монголлар XIII әсрин орталарынадәк Шимали Чин, Тангут дәвләти, Иран, Орта Асија, Гафгаз вә Русијаны ишғал едиләр. Монгол гошунла-

рынын өн дәстәләри Адриатик денизи саһилләри, Мачарыстан, Чехија вә Полшаја гәдәр кедиб чыхды. Мунке ханын өлүмүндән сонра (1259) Бөјүк Монгол империјасы дағылмаға башлады. Империјанын мәркәзиндә кедән тахт-тач мүбаризәсиндән Мунке ханын гардашы Кублај хан (Һубилај вә ја Хубилај хан) галиб чыхды. Кублај хан XIII әсрин 70-чи илләриндә Чинин ишғалыны да баша чатдырды вә јени сүләләнин – Јуан сүләләсинин әсасыны гојду. Јуан Монгол империјасынын тәркибинә Чин вә Монголустаң дахил иди. 1368-чи илдә халг үсјаны нәтичәсиндә Чин азадлыг өлдә етди вә Јуан дәвләти сугут етди.

XV–XVII әсрләрдә кечмиш Монгол империјасы әразисиндә феодал дағыныгылығы һөкм сүрүрдү. XV әсрдә Ојрат һакими Есен ханын вә Шәрги Монголустаң һакими Дајан ханын феодал дағыныгылығыны арадан галдырыб, ваһид дәвләт јаратмаг чәһдләри нәтичәсиз галды. Бу дөврдән башлајараг монгол халглары *шәрг* вә *ғәрб* группларына парчаландылар.

XVI әсрдә *шәрг монголларынын* өзләри *шимал* вә *чәнуб* группларына бөлүндүләр. Шимал групу бу дөврдән *халха* адланмаға башлады. Халхалар һазырда Монголустаң Халг Республикасынын әсас әһали-

сидир (бах: халхалар). Чәнуб группунун төрәмәләри исә Чинин Ич Монголустаң (вә ја Дахили Монголустаң) бөлкәсиндә јашајырлар.

Ғәрб монголлары (ојратлар, дербетләр, бајатлар, торгутлар, олетләр, захчинләр вә б.) бирләшәрәк XVII әсрдә Чунгар ханлығыны јаратдылар (бах: *Ојратлар*).

XVII әсрин I јарысында монголлар манчурларын һакимијјәти алтына дүшдүләр. 1634-чү илдә манчурлар Чәнуби Монголустаңдакы Чахар монгол ханлығыны дармадағын едиләр. Монгол ханлары манчурлардан асылы вәзијјәтә дүшдүләр. 1636-чы илдә Чәнуби Монголустаң ханларынын гурултајында манчур һакими Абахаяы Монголустаң ханы е'лан едилди. Манчурлар 1644-чү илдә Пекини дә өлә кечирдиләр вә Син сүләләсинин әсасыны гојдулар (1644–1911).

1691-чи илдә халха монголлары да Син империјасынын тәркибинә гатылды. Јалһыз Чунгар ханлығы мүстәгиллијини сахлаја билди вә XVIII әсрин 50-чи илләринин сонуна кими Син империјасына гаршы мүбаризә апарды. 1755–1758-чи илләрдә Чунгар ханлығы Син императорлуғу төрәфиндән дағыдылдыдан сонра ојратлардан калмыклар (*бах: калмыклар*) вә бурјатлар (*бах: бурјатлар*) ажрылды.

Бүтүн монгол халгарынын мадди вэ мө'нөви мөдөнијјэтлэри бир-биринэ охшардыр. Эн'әнөви мөшгулијјэтлэри көчөри малдарлыгдыр. Эн кениш јайылмыш мәнзиллэри кечэ илэ өртүлөн *јуртадыр*. Јуртанын баш тәрәфи-гапысы исэ һәмишэ чәнуба доғру ачылыр, шимал һиссәси гонаглар, шәрг һиссәси гадынлар, гәрб һиссәси исэ кишиләр үчүн нәзәр-дә тутулур. Эн'әнөви кејимлэри *дели* адланан јайда назик астар, гышда исэ јун астар вэ ја хәз өртүклә тәмнин олуна халатдыр. Халатын јахасы солдан саға доғру өртүлүр вэ ипәклә гуршаныр. Халатын алтындан көјнөк вэ шалвар кејирләр. Бајрам палтарлары ипәкдән һазырланыр. *Гутул* адлы учлары дик чөкмө кејинирләр.

Әсас јемәкләри гојун, гисмән дә мал вэ ат әтинчдән һазырланыр. Сүд јемәкләриндән дә (пендир, шор, сүзмө, гајмаг, јағ вэ с.) кениш истифадә олунар. Әсас ичкиләри *судлу чај, дузла, ғызардылмыш унла, јагла, гајмагла ичилән чај, ајран*, ат сүдүдән һазырланмыш *кумыс* вэ сүддән һазырланан *архи* адлы арагдыр.

Монголларын зәнжин фолклору вар. "*Гесер*" вэ "*Чангар*" дастанлары бүтүн монгол халгалары ичәрисиндә кениш јайылмышдыр. Әсас мусиги аләтлэри *лимба* (нәфәсли мусиги аләти), *морин-хур*, *ху-*

чир, *шанз* (симли) вэ с. аләтләрдыр.

Әдәбијјат: Bsshard. Kubles Grassland Monqolei. Berlin, 1938; Козин С. А. Сокровенное сказание. т. 1. Москва-Ленинград, 1941; Pelliot, P. Histoire secrete des Monqols. Paris, 1949; Griqor A. Moqol tarihi. Istanbul, 1954; Рона-Таш А. По следам кочевников. Монголия глазами этнографа. Перевод с венг. Москва, 1964; Татары-монголы в Азии и Европе. 2-ое издание. Москва, 1977; Викторова Л. Л. Монголы. Происхождение народа и истоки культуры. Москва, 1980; Монгольская Народная Республика. Справочник. Москва, 1986; Население мира. Демографический справочник. Москва, 1989.

Халхалар [Xalxalar] – *Алтај* халгаларынын монгол групуна мәнсуб халг. Монголустан Халг Республикасынын әсас әһалиси. Өзләрини *халха* адландырырлар. *Алтај* дил аиләсинин *монгол* групуна мәнсуб *халха* дилиндә данышырлар. Антроположи чөһөт-дән *сары* (монгол) иргин *Шимали Асија* типинә аиддирләр. Ламачылыға (ламаизмә) ситајиш едирләр. Сајлары 1 миллион 640 миңдән (1987) чохду. Монголустан Халг Республикасында јашајырлар. Сојкөкләриндә монгол халгаларынын үмуми өчдадлары олан *дунху, сјанби, мујун, хи* вэ *шивеј* тајфалары дурурлар.

XVI әсрдә *шәрг* монголлары *шимал* вэ *чәнуб* группларына бөлүндүкдән сонра шимал групу *халхалар* адланаға башлады (бах: *Монголлар*). Халхалар 1691-чи илдә Чиндә

һакимијјәтдә олан манчурларын Син сүләләси тәрәфиндән асылы һала салынды. XIX әсрин – сону XX әсрин өввәлләриндә Чинин кетдикчә зәифләмәсиндән истифадә едән Русија вэ Јапонија Монголустан уғрунда мүбаризәни күчлөндирдиләр. 1911-чи илдә Син империјасынын дағылмасы нәтичәсиндә ири халха феодаллары манчур-чин һакимијјәтини девириб Монголустаны мүстәғил елан едиләр. Өлкөнин башында *боғдо-геген* дурурду. Лакин бу дөвлөт бејнәлхалг аләмдә танылмады. 1921-чи илдә халг ингилабы нәтичәсиндә Монголустан мүстәғиллик әлдә етди. 1921–1924-чү илләрдә Монголустаңда монархија гурулушу галырды. 1924-чү илдә бөјүк халг *журалы* (хуралы вэ ја гурултајы) Монголустаны Халг Республикасы елан етди. 1924–1991-чи илләрдә Монголустан Халг Республикасы социалист дөвләтләри системинә дахил иди.

Халхаларын мадди вэ мө'нөви мөдөнијјәтләри дикәр монгол халгаларынын мадди вэ мө'нөви мөдөнијјәтләрилә охшардыр (бах: *Монголлар*). Халха-монгол халгы тәјјәрәчи-космонавт Ж. Гурагча, дөвлөт хадимләри Сухе-Батор, Х. Чобалсон, шаир вэ јазычылар Гулранса, Гамад, Хишинбат, С. Дамдинсурен, Ч. Лодојдама, Д. Намдаг, С. Дашдооров кими шәхсијјәтләр јетишдирмишдир.

Һазырда Монголустан Халг Республикасы аграр-сәнајә өлкәсидир. Әһалинин һәр нәфәринә дүшөн мал-гаранын сајына көрө Монголустан дүнјада биринчи јери тутур. Өлкәдә истәһсал олуна сәнајә мөһсулларынын јарыдан чоху јүнкүл (дәри, дәри мө'мулаты, кечә, ајаггабы, камвол-маһуд вэ с.) вэ јејинти сәнајесинин пајына дүшүр. Мө'дөн, тикинти материаллары, јаначаг-әнержетика, метал е'малы вэ башга сәнајә сәһәләри дә ичкишаф етмәкдәдир. Пајтахты Улан-Батордур.

Әдәбијјат: Владимирцов Б. Ю. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Ленинград, 1934; Козин С. А. Сокровенное сказание. т. 1. Москва-Ленинград, 1941; Cleaves, F. W. The monqolien documents in the Musee de Teheran. Cambridge, 1953; История Монгольской Народной Республики. 2-ое изд. Москва, 1967; Монгольская Народная Республика. Справочник. Москва, 1986; Население Мира. Демографический справочник. Москва, 1989;

Ојратлар [Oyratlar] – *Алтај* халгаларынын монгол групуна мәнсуб халг. Өзләрини *ојратлар* адландырырлар. Алтај дил аиләсинин *монгол* групуна мәнсуб *ојрат* дилиндә данышырлар. Антроположи чөһөтдән *сары* (монгол) иргин *Мәркәзи Асија* типинә аиддирләр. Сајлары 100 миңдән чохдур (1987). Монголустан Халг Республикасы вэ Чиндә јашајырлар. Монголустан ојратла-

ры кетдикчә өлкәдә чохлау тәшкил едән дикәр монгол халгы – халхалар тәрәфиндән ассимпјасија олунур. Чиндә исә ојратлар даһа хырда етник грушара (*дербетләр, баятлар, хошутлар, захчинләр, олетләр, торгутлар, хойтлар вә б.*) ајрылыр. Әсасән ламачы, гисмән дә мүсәлмандырлар.

"Ојрат" ады илк дөфә монголларын 1240-чы илдә јазылмыш "Кизли тарих" индә чөкилир. Ојратлар әввәлчә Чинкиз хана гаршы чыхсалар да, сонралар она табе олмушлар. Онлар Чинкиз ханын дөврүндә империја гошушларынын сол ганадыны ("зуун хар" – сол ганад) тәшкил едирдиләр. Бурадан да сонралар "*Чунхар*", "*Чунхарија*" терминләри јаранмышдыр.

Ојратлар Гәрби Монголустан вә Чунгарияда көчәри һөјат сүрүрдүләр. Монгол дәвләти мүхтәлиф ханлыглар парчаландыгдан сонра ојратлар *Кублај* ханын (Һубилај хан) XIII әсрин 70-чи илләриндә јаратдыгы бөјүк империјанын тәркибинә дахил идиләр. XIV әсрин сонларында бу дәвләтин сүгутундан сонра ојратларын "*Дурбен ојрат*" ("Дөрд ојрат") адланан сијаси бирлији јаранды. XV әсрдә монгол халгларынын шөрг вә гәрб грушларына бөлүнмәсиндән сонра ојрат термини бүтүн гәрб монголларыны (*зуун хар, дербет,*

баят, хошут, торгут, чорос, олет вә б.) әһатә едирди. XV әсрин I јарысында Ојрат һакимләри ики јүз ил әрзиндә бүтүн Монголустанда һекемонлуғ уғрунда Шөрг Монголустан вә Газах ханлары илә мүбаризә апардылар. Бу мүһарибәләр Ојрат дәвләтини зәифләтди. Феодал пәрәкәндәлији күчләнди. Белә бир шәраитдә Чорос ханы *Хара-хула* ојрат торпагларыны бирләшдирмәк уғрунда мүбаризәјә башлады.

Ојрат торпагларынын бирләшдирилмәси Хара-хуланын оғлу Батырхутачинин дөврүндә (1635-тәг. 1660) баша чатды вә бүтүн гәрб монголларыны бирләшдирән Чунгар (Ојрат) ханлығы јаранды. Бу дөврдә Монголустанын дикәр әразиләри вә Чин артыг манчурлар тәрәфиндән ишғал олунмушду. Чунгар ханлығынын харичи сијасәтинин әсасыны манчурлар гаршы мүбаризә тәшкил едирди. Бунула белә, 1755–1758-чи илләрдә Чунгар ханлығы Чиндә һакимијәтдә олан манчурлар тәрәфиндән ишғал олунду.

Ојратларын мадди вә мәнәви мәдәнијәтләри дикәр монгол халгларынын мәдәнијәти илә охшардыр. Ојратларын 1648-чи илдән башлајарағ өз јазылары да олмушдур. Һазыркы әдәби ојрат дили јалныз Синзјан (Чинин әјаләтләриндән бири) ојратлары тәрәфиндән сахланмышдыр.

Әдәбијјат: Иакинф (Бичурин Н. Я.) Историческое обозрение ойратов или калмыков, с XV столетия до настоящего времени. Спб. 1834; Валиханов Ч. Очерки Джунгарии. ЗИРГО, 1861; Грум-Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край. т. 3. в. 1. Ленинград, 1926; Златкин И. Ю. История Джунгарского ханства (1635–1758). Москва, 1964; Татары-монголы в Азии и Европе. 2-ое изд. Москва, 1977; Викторова Л. Л. Монголы. Происхождение народа и истоки культуры. Москва, 1980; Население мира. Демографический справочник. Москва, 1989.

Торгутлар [Torqutlar] – Алтај дил аиләси **монгол** группунун **ојрат** голуна мәнсуб халг. Өзләрини **торгоут** адландырырлар. **Алтај** дил аиләси **монгол** группунун **ојрат** голуна дахил олан ајрыча ләһчәдә **торгут** ләһчәсиндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән **сары** (монгол) **Мәркәзи Асија** типинә аиддиләр. Буддистдиләр. Сајлары 30 миндән чохдур (1987). Әсасән Чинин Синсзјан-Ујғур вә Ич Монголустан (Дахили Монголустан) мухтар рајонларында (25 минә јакын) вә Монголустанын Кобдо ајмағында (ојмағында) јашајырлар. Сојкөкләриндә монгол тајфалары дурур. Гәрб монголларынын тәркибинә дахилдиләр.

Торгут этнонимі XIII әсрдә монголларын һәрби-низибати идәрә системи илә бағлы оларағ јаранмышдыр. "Торгут" хан гәраркаһынын күндүз мүһафизәчиләринә дејилирди.

XIV әсрин сонунда торгутлар **ојратлар** (**чунгарлар вә ја зуунгарлар**), **хошутлар вә дербетләрлә биркә "Дурбен ојрат"** адланан сијаси бирлик јаратдылар. XVII әсрин әввәлләриндә торгут нәсилләриндән бир нечәси дербетләр, хошутлар вә хойтларын бир һиссәси илә бирликдә Русијаја көчәрәк Волганын ашағы бојундакы дүзәнликләрдә мәскулашдылар. Бурада онлар, заман кечдикчә, **калмыкларла** гајнајыб гарышдылар.

Әдәбијјат: Ивановский А. А. Монголы-торгоуты. Москва, 1893; Роговский В. И. Путешествие в восточный Тянь-шань и Нань-Шань. Москва, 1949; Шинкевич С., Торгуты Монголии. В книге: Etnografia Polska, t. 21. ç.1, 1977; Авязев Г.О., Санчилов В.П., К вопросу о происхождении торгоутов и хошутов в этническом составе средневековых ойратов Джунгарии (к проблеме этногенеза калмыков). В книге: Проблемы этногенеза калмыков. Элиста, 1984; Брук С. И. Население мира. Москва, 1986; Народы мира, Москва, 1988.

Узумчинләр [Uzumçinlәр] – **Алтај** халглары **монгол** группунун **халха** голуна мәнсуб халг. Чин Халг Республикасынын Ич Монголустан (Дахили Монголустан) әјаләтиндә вә Монголустан Халг Республикасынын Шөрг ајмағында (ојмағында) јашајырлар. Өзләрини Узумчјн-Уул дағынын ады илә узумчин адландырырлар. **Алтај** дил аиләсинин **монгол** группунун **халха** голуна дахил олан **узумчин** дилиндә даны-

шырлар. Антроположи чөһөт-дөн *сары (монгол)* иргин *Мэркэзи Асија* типинэ аиддирлэр. Сажлары 4 мин нэфардир (1987). Узумчинлэр *баруун узумчин* (гәрби узумчинләр) вә *зуун узумчин* (шәрги узумчинләр) адландырылан ики гола ажрылырлар. Һазырда узумчинләр, демөк олар, тамамилә халха-монголларла гажна-

жыб-гарышмышлар. Башлыча мөшгулијјөтлөри көчөри малдарлыгыдыр (бах: *Монголлар*).

Әдәбијјат: Ральдин Х. И., Этнический состав современного населения Монгольской Народной Республики, В кн. Проблемы этнографии и этнической истории народов Восточной и Юго-восточной Азии. Москва, 1968; Население мира. Москва, 1988.

МАНЧУР-ТУНГУС ХАЛТЛАРЫ

- Евенкләр
- Евенләр
- Манчурлар
- Нанајлар
- Негдаллар
- Ороклар
- Орочлар
- Сиболар
- Удекејләр
- Улчалар

Евенкләр [Evenklər] – Алтај халглары **тунгус-манчур** групунун **тунгус** голуна мәнсуб халг. Русија Федерасиясынын Красноярск дијары Евенк мухтар маһалынын әсас әһалиси. Өзләрини **орочон** адландырырлар. Әввәлләр **тунгус** кими танымышлар. Алтај дил аиләси **тунгус-манчур** групунун **тунгус** голуна дахил олан **евенк** дилиндә данышырлар. Антроположи чөһөтдән **сары** (монгол) иргин **байкал** типинә аиддирләр. XVII–XIX әсрләрдә чар Русијасы төрәфиндән зорла христианлашдырылмаларына бахмајараг, дини дунјакөрүшләриндә шаманчылыг әсас јер тутур. Сајлары 50 миндән чохдур. Евенкләрин 30 мини Русија Федерасиясында-Јенисеј чајынын сол саһилиндән Охот дәнизинә гәдәр узанан бөјүк бир әразидә (1989), 20 мини исә Чин Халг Республикасынын шималында (1987) јашајыр. Сојкөкләриндә әсасән **тунгус-манчур** тајфалары иштирак етмишләр.

Байкал көлү әтрафында јашајан евенкләр XVII әсрин орталарында чар Русијасынын зүлмү алтына дүшдүләр. Евенк торпагларыны әлә кечирмәјә чалышан чар Русијасы бурада зорла православлыгы јајды вә

бөлкөјә чохсајлы рус әһалиси көчүрдү. Чар мүлгәгирјәти деврилдикдән сонра, 1930-чу илдә Русија Совет Федератив Сосиалист Республикасынын Красноярск дијары төркибиндә Евенк мйлли маһалы јарадылды. 1977-чи илдә бу маһала мухтар маһал статусу верилди.

Евенкләрин әсас мәшгулијәтләри сығын, чөл маралы, ајы, хәздәрили һејван вә Сибир кејики овламагдыр. Мараллардан гошгу васитәси кими истифадә олунур. Дүзәнләрдә јашајан евенкләр малдарлыгла мәшгул олур: ат, дөвө, гојун сахлајырлар. Сәнәткарлыгда дәмирчилик, сүмүкдән, башлыча олараг бујнуздан вә дәридән мәишәт әшјаларынын дүзәлдилмәси әсас јер тутур. **Чум** адланан алачыларда јашајырлар. Чум гышда марал дәриси, јајда исә тозағачы тагыглары илә өртүлүр. Һәм киши, һәм дө гадын кејимләри синәсиндән көмөрлә бағланан дәри вә ја маһуд кафтандан, өнлүкдән, көдөк шалвардан, марал дәрисиндән тикилмиш **унта** адланан узунбоғаз чәкмә вә јун чорабдан ибарәтдир.

Әразисинин јарысындан чоу мешөләр олан Евенк мухтар

маһалы нефт, газ, көмүр вә дөмир филизи җатаглары илә зәнкиндир. Инзибати мәркәзлери Тура шәһәридир.

Әдәбијат: Константинова О. А., Эвенкийский язык. Москва-Ленинград, 1964; Гурвич И. С., Этническая история северо-востока Сибири. Москва, 1966; Василевич Г. М., Эвенки. Историко-этнографические очерки (XVIII – нач. XX в.) Москва, 1969; Туголуков В. А., Тунгусы (эвенки и эвены) Средней и Западной Сибири, Москва, 1985; Население мира, Москва, 1989; Население СССР, Москва, 1990.

Евенләр [Evenlär] – Алтај халглары *тунгус-манчур* группунун *тунгус* голуна мәнсуб халг. Өзләрини *тунгус* адландырырлар. Әввәлләр *ламут* кими танымышлар. Алтај дил айләси *тунгус-манчур* группунун *тунгус* голуна мәнсуб олан *евен* дилиндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән *сары* (монгол) иргин *байкал* типинә аиддирләр. XVII–XIX әсрләрдә чар Русијасы тәрәфиндән зорла христианлашдырылмагларына бахмајараг, дини дүнҗакөрүшләриндә шаманчылыг әсас җер тутур. Сајлары 17 миндир (1989). Евенләр Русија Федерасијасынын Магадан, Камчатка, Хабаровск вилајәтләриндә, Якут-Саха Республикасында јашајырлар. Сојкөкләриндә әсасән *тунгус-манчур* тајфалары иштирак етмишләр. Тәдгигатчыларын әксәријәтинин фикринчә евенләр евенкләрин шималшәрг голуна тәшкил едирләр. (бах: *Евенкләр*).

Әдәбијат: Гурвич И. С., Этническая история северо-востока Сибири. Москва, 1966; Туголуков В. А., Тунгусы (эвенки и эвены) Средней и Западной

Сибири, Москва, 1985; Население мира, Москва, 1989; Население СССР, Москва, 1990.

Ороклар (Oroklar) – Алтај халглары *тунгус-манчур* группунун *манчур* голуна мәнсуб халг. Өзләрини *улча* адландырырлар. Алтај дил айләси *тунгус-манчур* группунун чөнуб (*манчур*) голуна мәнсуб олан *орок* дилиндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән *сары* (монгол) иргин *байкал* типинә аиддирләр. Дини дүнҗакөрүшләриндә шаманчылыг әсас җер тутур. Сајлары 200 нәфәрдир (1989). Ороклар Русија Федерасијасына мәнсуб олан Сахалин адасынын шәргиндәки Ноглик вә Поронај районларында јашајырлар. Орокларын сојкөкләриндә евенкләр, улчалар, нанајлар вә нивхләр иштирак етмишләр.

Әсас мәшғулијәтләри маралчылыгдыр. Јајда дәниз һејванлары, ғышда исә хәздәрили һејванлар овлајырлар. Мәнзилләри *чум* адландырылан алачыглардыр. Алачыгларынын ғышда балыг дәриси, јајда исә тозағачы габыглары илә өртүрләр. Кејимләри евенкләринкинә охшардыр (бах: *Евенкләр*).

Әдәбијат: Гурвич И. С., Этническая история северо-востока Сибири. Москва, 1966; Население мира, Москва, 1989; Население СССР, Москва, 1990.

Орочлар [Орочлар] – Алтај халглары *тунгус-манчур* группунун *манчур* голуна мәнсуб халг. Өзләрини *орочили* адландырырлар. Алтај дил айләси *тунгус-манчур* группунун

манчур голуна мәнсуб олан *ороч* дилиндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән *сары* (монгол) иргин *байкал* типинә аиддирләр. Дини дүнҗакөрүшләриндә шаманчылыг әсас җер тутур. Сајлары 900 нәфәрдир (1989). Орочлар Русија Федерасијасынын Приморск вә Хабаровск дијарларында – Амур, Тумнин, Хунгари вә Конпи чајлары саһилләриндә јашајырлар. Орочларын сојкөкләриндә әсасән *тунгус-манчур* тајфалары иштирак етмишләр.

Орочлар тунгус халгларындан фәргли олараг, ағач тирләрдән тикилмиш јарымгазма евләрдә јашајырлар. Илбоју балыгчылыгла мәшғул олан орочларын әсас гидасы балыг вә дикәр дәниз һејванларыдыр. Кејимләри евенкләринкинә охшардыр (бах: *Евенкләр*).

Әдәбијат: Ларкин В. Г. Орочи, Москва, 1964; Население СССР, Москва, 1990.

Манчурлар [Mancurlar] – Алтај халглары *тунгус-манчур* группунун *манчур* голуна мәнсуб халг. Әсасән Чин Халг Республикасынын шималшәргиндә – Хејлјунтсзјан әјәләтиндә јашајырлар. Өзләрини *манчжу нјалма* адландырырлар. Манчурлар Алтај дил айләсинин *тунгус-манчур* голуна дахил олан *манчур* дилиндә данышырлар. Антроположи чәһәтдән *сары* (монгол) иргин *шимали Асија* типинә аиддирләр. Әксәријәти буддистдир. Шаманчылыгын изләри дә галмагдадыр. Сајлары 4,65 милјондур (1987).

Манчурларын сојкөкүндә гәдим Чин гајнагларында адлары чәкилән тунгус тајфалары *сушен, илоу, вотсзју, утсхи, мохе, чжурчженлә* јанашы гоһум түрк вә монгол тајфалары да иштирак етмишләр. Манчурларын ваһид халг кими формалашмасында *Бохай* (VIII әсрин әввәләри – 926-чы ил) вә *Чжурчжен* (1115–1234) дәвләтләринин бөјүк ролу олмушдур. Манчурлар XVI әсрдә гәдим монгол әлифбасы әсасында өз әлифбаларыны јаратмышдылар. XVII әсрин әввәлләриндә бүтүн манчур тајфалары *Нурхатсинин* башчылыгы алтында бирләшмәјә башладылар. Онун оғлу *Абахай* ханын дөврүндә артыг ваһид халг кими формалашмыш олан манчурларын јаратдыглары дәвләт *Син* адландырылмаға башлады. *Доргун ханын* һакимијәти иләриндә Син дәвләти Чин, Кореја вә Монголустаны да әлә кечирәрәк бөјүк бир императорлуға чеврилди. XVIII әсрдә Чунгар өлкәси вә Тибет дә Син императорлуғуна гатылды. Син дәвләтинин башында *богдыхан* титулу дашыјан император дурурду. Чинин чох әһалили шәһәрләриндә "бајраглы" адланан гарнизонларда гуллуғ едән манчурлар азлыг тәшкил етдикләри үчүн тәдричән чинлиләшмәјә башладылар. 1911-чи илдә Син императорларынын һакимијәтинә сон гојулду. Инди манчурларын әксәријәти чин дилиндә данышырлар.

Манчурларын әсас мәшғу-

лијјетлери экинчилик вә малдарлыгыдыр. Башлыча оларак тахыл, пахлалы биткиләр, күнчүт, чөтөнә вә тәрәвәз бечәрирләр. Ёйвандырлыгыда әсас јери ирибурузлу мал-гара вә донузчулуг тутур.

Ән'әнәви кәјимләрдән јалныз хәз дәридән тикилмиш гулаглы киши вә даирәви гадын папаглары сахланылар.

Әдәбијјат: Гребеншиков А. В., Маньчжури, их язык и письменность. Владивосток, 1912; История стран Азии и Африки. ч. II, Москва, 1987; Народы мира. Москва, 1988; Население мира. Москва, 1989.

Нанајлар [Нанајлар] – Алтај халглары **тунгус-манчур** групунун **манчур** голуна мәнсуб халг. Өзләрини **нани (јерли адам)** адландырылар. Әввәлләр **галд** адландырылырдылар. Алтај дил аиләси **тунгус-манчур** групунун **манчур голуна** мәнсуб олан **нанај** дилиндә данышылар. Антроположи чәһәтдән **сары** (монгол) иргин **бајкал** типинә андирләр. Христиан олсалар да дини дүнјакөрүшләриндә шаманчылыг вә руһлара инам әсас јер тутур. Сајлары 12 мин нәфәрди (1989). Нанајларын әксәријјәти Амур чајынын ашагы бојунда – Русија Федерасијасынын Хабаровск дијарындакы Хабаров, Амур, Комсомолск, Улчск рајонларында вә Приморск дијарында, 2 мин исә Чин Халг Республикасында – Уссури вә Сунгари чајлары арасында јашајыр вә өзләрини **хеҗе** адландырылар. Нанајларын сојкөкләриндә әсасән **тунгус-манчур** тајфалары,

гисмән монголлар иштирак етмишләр.

Нанајларын әсас мәшғулијјетлери балыгчылыг вә хәздәрили һејван овламагыдыр. Кишиләр дөмир, ағач, сүмүк, гадынлар исә дәри е'малы илә дө мәшғул олулар. Әсас нәглијјат васитәси итләр гошулмуш **нарта** адланан хизәк вә киршәләрди. Нанајлар ағач тирләрдән тикилмиш бөјүк евләрдә јашајырлар. Һәм киши, һәм дө гадын кәјимлери балыг вә ја ит дәрисиндән тикилмиш халат, хәз папаг вә чөкмәдән ибарәтди.

Әдәбијјат: Шренк Л. И., Об инородцах Амурского края, т. 1–2, Спб., 1883–99; Народы Сибири, Москва-Ленинград, 1956; Народы мира, Москва, 1988; Население мира, Москва, 1989; Население СССР, Москва, 1990.

Негдаллар [Neqdallar] – Алтај халглары **тунгус-манчур** групунун **тунгус** голуна мәнсуб халг. Өзләрини **елкан бејенин (јерли адам)** вә ја **Амгун бејенин (Амгун адамы)** адландырылар. **Негда** сөзү евенк дилиндә **уч, саһил** мәнасыны верир. Јә'гин ки, Амур вә Амгун чајлары саһилиндә јашадылары үчүн "негдаллар", јә'ни "саһил адамлары" адланмышлар. Кечмишдә **орочон, қаһ** да **килјак** адландырылырдылар. Алтај дил аиләси **тунгус-манчур** групунун **тунгус голуна** мәнсуб олан **негдал** дилиндә данышылар. Антроположи чәһәтдән **сары** (монгол) иргин **бајкал** типинә андирләр. Чар Русијасы тәрәфиндән зорла христианилашдырсалар да дини дүнјакөрүшләриндә ша-

манчылыг вә руһлара инам әсас јер тутур. Сајлары 600 нәфәрди (1989). Негдаллар Русија Федерасијасынын Хабаровск дијарында – Амур вә Амгун чајларынын саһилләриндә јерләшән Николаејевск, Улчск вә Полин Осипенко рајонларында јашајырлар. Сојкөкләриндә әсасән **тунгус-манчур** тајфалары иштирак етмишләр. Негдалларын бир һиссәси улчлар вә нивхләрлә гајнајыб-гаырышылар.

Негдалларын әсас мәшғулијјетлери балыгчылыг, марал, сығын, хәздәрили һејван вә гуш овламагыдыр. Әсас нәглијјат васитәси итләр вә ја марал гошулан **нарта** адланан киршәләрди. Сәнәткарлыгыда дөмирчилик, дәри вә ағач е'малы әсас јер тутур. **Чум** адланан алачыларда вә дамы ағач габыгы илә өртүлән евләрдә јашајырлар. Һәм киши, һәм дө гадын кәјимлери балыг дәриси вә ја парчадан тикилмиш синәси ачыг халатдән, дәри көдөкчәдән, марал, ја да суити дәрисиндән тикилмиш узунбоғаз чөкмәдән ибарәтди. Кишиләр адәтән марал дәрисиндән вә ја хәздән тикилмиш күрк кәјиниләр. Овчулар исә күркүн үстүндән суити дәрисиндән тикилмиш әтәк кәјиниләр, гулаглы хәз папаг гојурлар.

Әдәбијјат: Шренк Л. И., Об инородцах Амурского края, т. 1–3 Спб. 1883–1903; Штернберг Л. Я., Гиляки, орочи, гольды, негидальцы, айны, Хабаровск, 1933; Население СССР, Москва, 1990.

Сиболар [Sibolar] – Алтај халглары **тунгус-манчур**

групунун **манчур** голуна мәнсуб халг. Чин Халг Республикасында (әсасән өлкәнин шимал-гәрбиндәки – Синсзјан-Ујғур мухтар рајонунда, гисмән Лјаонин вә Гирич өјаләтләриндә) јашајырлар. Өзләрини **сибо манчжу** адландырылар. Сиболар **Алтај** дил аиләсинин **тунгус-манчур** голуна дахил олан **манчур** дилинин **сибо** ләһчәсиндә данышылар. Антроположи чәһәтдән **сары** (монгол) иргин **шимали Асија** типинә андирләр. Шаманчыдырлар. Сајлары 89 минди (1987). Сиболарын сојкөкүндә әсасән манчур тајфалары иштирак етмишләр.

Әсас мәшғулијјетлери экинчиликди. Балыгчылыг вә һејвандарлыг көмәкчи тәсәруфат саһәләриди. Мәнзилләри килдән тикилир. Мади вә мәнәви мөдәнијјәтлери манчурларынкына чох јахындыр (**бах; Манчурлар**).

Әдәбијјат: Гребеншиков А. В., Маньчжури, их язык и письменность. Владивосток, 1912; История стран Азии и Африки. ч. II, Москва, 1987; Народы мира. Москва, 1988.

Удекејләр [Udegeylər] – Алтај халглары **тунгус-манчур** групунун **манчур** голуна мәнсуб халг. Өзләрини **удеке** адландырылар. Алтај дил аиләси **тунгус-манчур** групунун **манчур голуна** мәнсуб олан **удеке** дилинин **анјуј, бики, иман, хор** вә **хунхари** диалектләриндә данышылар. Антроположи чәһәтдән **сары** (монгол) иргин **шимали Асија** типинә андирләр. Дини дүнја-

көрүшлөрүндө шаманчылык вә аҗыҗа ситаҗиш әсас җер тутур. Саҗлары 2 мин нәфәрдиҗ (1989). Удекеҗләр Русиҗа Федерасиҗасынын Приморск вә Хабаровск диҗарларында – Усури чаҗынын саҗ голларынын саһилләрүндә җашаҗырлар. Соҗкөкләрүндә әсасән *тунгус-манчур* таҗфалары иштиҗрак етмишләр. Удекеҗ торпаҗлары 1860-чы илдән башлаҗараҗ Русиҗа төрәфиндән ишҗал олунмушдур.

Удекеҗләрүн әсас мәшғулиҗәттләрү марал, сыҗын, хәздәрили һеҗван, гуш овламаҗ вә балыҗчылыҗдыҗ. Әкинчилик вә женшен топламаҗла да мәшғул олуҗлар. Сәнәткарлыҗда дәмичилик, дәри вә аҗач емаҗлы әсас җер тутур. Јаҗда *чум* адланан алачыҗларда, ғышда исе җарымгазма евләрдә җашаҗырлар. Һәм киши, һәм дә гадын кеҗимләрү балыҗ дәриси вә ја парчадан тикилән, синәси ачыҗ, халатдан, дәри көдәкчөдән, марал дәрисиндән тикилән узунбоҗаз чәкмәдән ибарәтдиҗ. Башларына чыҗталы хәз папаҗ гоҗурлар.

Әдәбиҗат: Ларкин В. Г. Удеҗейшы. Москва, 1958; Население СССР. Москва, 1990.

Улчалар [Ulçalar] – *Алтаҗ* халҗлары *тунгус-манчур* группунун *манчур* голуна мәнсуб халҗ. Өзләрүнү *нани* (*җерли адам*) адландыҗырлар. *Алтаҗ* дил аиләси *тунгус-манчур* группунун *манчур* голуна мәнсуб олан улча дилиндә данышыҗлар. Антрополоҗи чәһәттән *сары* (монгол) ирҗин

шимали Асиҗа типинә аидирләр. Христиан саҗылсалар да дини дүнҗакөрүшләрүндә шаманчылык вә руһлара инам әсас җер тутур. Саҗлары 3 мин 200 нәфәрдиҗ (1989). Улчалар Русиҗа Федерасиҗасынын Хабаровск диҗарында – Амур чаҗынын ашаҗы боҗунда җашаҗырлар. Улчаларын соҗкөкләрүндә әсасән *тунгус-манчур* таҗфалары вә *аҗнулар* иштиҗрак етмишләр.

Улчаларын әсас мәшғулиҗәттләрү балыҗчылык, марал, сыҗын, хәздәрили һеҗван вә аҗы овламаҗдыҗ. Башлыча нәҗлиҗат васитәси итләр гошулмуш *нарта* адланан хизәк вә киршәләрдиҗ. Јаҗда алачыҗларда вә дамы аҗач габыҗы илә өртүлән аҗач тирләрдән тикилмиш мүвәтгәти евләрдә җашаҗырлар. Ғышда бир нечә аилә ики очаҗла ғыздырылан вә аҗач тирләрдән тикилмиш даими евләрдә җашаҗырлар. Һәм киши, һәм дә гадын кеҗимләрү балыҗ вә ја марал дәрисиндән тикилән халатдан, дәри күрк, узунбоҗаз чәкмә вә гулаҗлы хәз папаҗдан ибарәтдиҗ. Бәзәнмәҗи хошлаҗан улча гадынлары палтарларына марал түкү, ипәк, мунчуг вә аҗпара формалы синәбөндләрлә нахыш вуруҗлар.

Танынмыш җазычы А. Л. Волдҗу улча халҗынын җетишдирмәсидиҗ.

Әдәбиҗат: Народы Сибири. Москва-Ленинград, 1956; Смоляк А. В., Ульчи. Москва, 1966; Население СССР. Москва, 1990.

КОРЕЈА ХАЛТЫ

Кореҗалылар

Кореялылар [Koreyalı-lar] – *Алтай* халгларынын мүстәгил голуна тәшкил едән халг. *Кореја Республикасы* (Чәнуби Кореја) вә *Чосон Халг Демократик Республикасынын* (Шимали Кореја) әсас әһалиси. Өзләрини *хангуг сарам* (Чәнуби Корејада) вә *чосон сарам* (Шимали Корејада) адландырырлар. *Алтай* дил аиләсинин ажрыча голу олан *кореја* дилиндә данышырлар. Антроположи мәнәтдән *сары* (*монгол*) иргин *Шәргә Асија* типинә аиддирләр. Әсасән буддист, гисмән дә христиандырлар. Башга динләр вә инанчлар да јажылмышдыр. Кореялыларын үмуми сајы 70 милјондан чохдур (1995). Әсасән Кореја Республикасы (44 милјон) вә Чосон Халг Демократик Республикасында (23 милјон), гисмән Чин (2 милјона јахын), Јапонија (700 мин), Америка Бирләшмиш Штатлары (1,5 милјон), Өзбәкстан (200 минә јахын), Русија Федерасијасы (110 мин), Газахыстан (100 миндән чох) вә башга өлкәләрдә јашајырлар. Кореја диаспорасы өз сајына көрә дүнијада 3-чү јери тутур. Кореялыларын сојкөклөриндә әсасән алтај халгларынын улу бабалары олан

мүхтәлиф тајфалар дурурлар.

Кореја халгы гәдим дәвләтчилик тарихинә маликдир. Һәлә е. ә. III минилликдә мүхтәлиф сојлардан олан алтај тајфалары шәргә дөгру һәрәкәт едәрәк Манчурија вә Кореја јарымадасында мәскунлашмыш, бурада *Чосон* дәвләтини јаратмышлар. Гәдим Чосон дәвләтинин адыны кореялылар өз сојадларында инди дә јашадырлар.

Гәдим Чосон дәвләтинин сүгутундан сонра Кореја јарымадасында е.ә. I әсрдә үч јени дәвләт мејдана кәлди: *Силла дәвләти* (е.ә. 57-е. – 668-чи ил), *Когурјо дәвләти* (е. ә. 37-е. – 668-чи ил) вә *Пэгче дәвләти* (е.ә. 18-е.– 660-чы ил). Бу дәвләтләрдән јалныз өлкәннин чәнубунда јерләшән Силла дәвләти өз чоғрафи везијәтинә көрә харичи тәсирә, о чүмлөдән Чин тәсиринә аз мәрүз галмышды. Әввәлләр Когурјо вә Пэгче дәвләтинә нисбәтән зәиф олан Силла дәвләти, сонралар кетдикчә гүвәтләнәрәк 668-чи илдә бүтүн Кореја јарымадасыны өз тәркибиндә бирләшдирди. Силла дәвләтинин 676-чы илдә Чин үзәриндә гәләбәси бу дәвләтин мөвгејини даһа да мөһкәмләндирди вә кореја халгынын тарихи мүгәддәратында дөнүш

нөгтөси олду. VII эсрин II жарысында бүтүн Кореја жарымадасынын ваһид дәвлөт чөрчивәсиндә Силла дәвләти тәркибиндә бирләшдирилмәси кореја халгынын формалашмасына мүсбәт тәсир кәстәрди, ваһид дилин вә мөдәнијјәтин тәшәкүлүндә мүһүм рол ојнады.

X эсрин әввәлләриндә феодал дағыныгылыгы, сијаси һәрчмәрчлик вә өлкә дахилиндә баш вермиш гијамлар нәтичәсиндә Силла дәвләти зәифләди. *Пәгче* (900) вә *Когурјо* (901) дәвләтләрү јенидән дирчәлдиләр. Когурјо дәвләтинин биринчи назир олмуш *Оанг Гон* 934–935-чи илләрдә һәр ики дәвләтин әразисини бирләшдирәрәк ваһид *Корјо* дәвләтинин јаратды. һәммин вахтдан өлкәнин тарихиндә јени сүлаләнин — *Корјо* сүлаләсинин әсасы гојулду (бу сүлаләнин ады Когурјо дәвләтинин адындан әмәлгә кәлмишдир). Корјо дәвләтиндә буддизм дәвләт дини елан олунду. Дәвләт вәзифәләринә имтаһан јолу илә тәјин олунма гәјдасы тәтбиг едилди. XIII эсрин әввәлиндән башлајараг Кореја монголларын һүчүмларына мәрүз галды. Крал јахын адамлары илә бирликдә Канхвадо адасына гачды (1232). Өлкәнин әразиси тәгрибән, 100 ил монголларын һакимијјәти алтында галды.

1389-чу илдә кенерал *Ли Сон Ге* өлкәдә һакимијјәти өлә кечирди. Уғурлу торпаг ислаһаты апарылды. Ли Сон Ге гәдим Чосон дәвләтинин адыны да бәрпа етди. Кореја јенидән

Чосон дәвләти (1392–1910) адландырылды. Чосон дәвләти өз мүстәгиллијини сахламаг үчүн 500 илдән чох давам едән бөјүк бир тарихи дөвр әрзиндә бир тәрәфдән Кореја жарымадасыны өлә кечирмәјә чалышан Јапонија, Чин вә Русијаја гаршы, дикәр тәрәфдән өлкәни өз нүфуз даирәсинә салмага чалышан гәрб дәвләтләрү әлејһинә олдугча чәтин вә мүрәккәб шәраитдә мүбаризә апармышдыр.

1898-чи ил Русија-Јапонија сөвдәләшмәси Кореја халгынын тарихи мүгәддәрәтиндә олдугча мәнфи рол ојнады (бу мүгавиләјә әсасән Порт-Артур һәрби дәниз базасы кими 25 ил мүддәтинә Русијаја ичәрәјә верийир, Русија исә бунун әвәзиндә Јапониянын Корејада мөһкәмләнмәсинә разылыг верирди). Бу сөвдәләшмәдән истифадә едән Јапонија, нәһәјәт 1910-чу илдә Корејаны тамилә өз һакимијјәти алтына кечирди. Чосон дәвләти сүгут етди. Јапон әсарәтинә гаршы кореја халгы дөфәләрлә күчлү үсјанлар галдырмышлар. Бу үсјанлар ичәрәсиндә 1919-чу ил мартын 1-дә баш вермиш үмүмкореја азадлыг мүбаризәси хүсуси јер тутур.

Икинчи дунја мүһарибәсиндә Јапониянын мөғлубијјәти нәтичәсиндә Корејада Јапонија ағалыгына сон гојулду (15 август 1945). Лакин Кореја халгы там мүстәгилик өлдә едә билмәди. Өлкәнин әразиси бу дөфә ССРИ вә АБШ гошунлары тәрәфиндән ишғал олунду. 1948-чи ил ав-

густун 15-дә АБШ гошунларынын јерләшдији Чәнуби Корејада Кореја Республикасы, сентјабрын 9-да совет гошунларынын јерләшдији Шимали Корејада исә Кореја Халг Демократик Республикасы јаралдылды. Бунунла ваһид Кореја халгы вә онун үмуми вәтәни олан Кореја жарымадасы ики дәвләтә парчаланды. 1950-чи ил ијунун 25-дә ССРИ вә Чин тәрәфиндән мүдафиә олунан Шимали Корејанын коммунист режими Чәнуби Корејаја гаршы мүһарибәјә башлады. Кореја Республикасы көмәк үчүн Бирләшмиш Милләтләр Тәшкиләтә (БМТ) мүрачият етди. БМТ үзвү олан 16-дан чох дәвләтин бирләшмиш гошунлары Кореја Республикасына көмәк кәстәрди. Бу мүһарибәдә 2 милјона јахын адам һәлак олду. Мүһарибә 1953-чү ил ијулун 27-дә бағланмыш мүгавилә илә баша чатды. һәммин мүгавилә II Дунја мүһарибәси нәтичәсиндә јаранмыш вәзијјәти гануниләшдирди: Кореја халгы вә Кореја жарымадасы ики дәвләтә парчаланмыш һалда сахланылды. Ики дәвләт арасындакы әввәлки сәрһәд (38-чи паралел) гүввәдә галды. 27.VII.1953-чү ил мүгавиләсиндән сонра демократик инкишаф вә сәрбәст иғтисадијјат јолуну тутан Кореја Республикасынын инкишафы сүрәтләнди. Мүасир дөврдә Кореја Республикасы (Чәнуби Кореја) дунјанын ән инкишаф етмиш дәвләтләриндән биринә чеврилмәкдәдир. Корејалыларын гәдим вә ән'әнәви мөшғулиј-

јәтләрү әкинчиликдир. Чәлтик (дүјү) әкини даһа кениш јайылмышдыр. Тәрәвәзчилик, малдарлыг вә балыгчылыг көмәкчи тәсәррүфат саһәләридир. Ән гәдим тәсәррүфат саһәләриндән бири дә ипәкчиликдир. Сәнәткарлыгда дулусчулуг вә һәсир истәһсалы даһа кениш јайылмышдыр. Ән кениш јайылмыш мәнзилләрү *чиб* адланыр. Мәнзилләрү *ондол* адланан гыздырычы системлә дөшәмәнин алтындан гыздырылып. Исти дөшәмәдә јатырлар. Ән'әнәви милли кејимләри *ханбок* адланыр. Кишиләр адәтән кәдәкчә вә ағ шалвар кејинирләр. Шалварларыны ағ парчадан һазырланмыш *босон* адланан чораба кечирирләр. Гадын кејимләри узунголлу гыса *чогори* (гофта), кенбалаг шалвар, еңли *чима* (јубка) вә синәдә бағланан еңли гуршагдан ибарәтдир. Гочалар гышда хәз јилет вә ја *дурумаги* адланан узун халат кејинирләр. Ајағларына саман вә ја ипдән тохунмуш сәндәл, јағышлы һаваларда исә һүндүрдабан, ичи ојулмуш ағач ајагабы кејинирләр. Әсас јемәкләри дүјүдән һазырланыр. Дүјүнү *кимчи* (кәләмлә дүзәлдилмиш туршу) илә јемәји хошлајырлар. Эт вә башга јемәкләрдән дә истифадә едирләр. Јемәкләриндә әсасән битки јағындан истифадә олунур. Гуру јемәкләрин *г о ш а ч у б у г л а* јејилмәси кениш јайылмышдыр. Әсас шәнлик мәрәсимләри тој, илк ушағын доғулмасы вә 60 иллик јубиләјдир.

Кореја халгы гәдим вә өзү-

нәмәхсус мөдәнијјәт јарат-
мышдыр. Китаб чапы гәдим
тарихә маликдир. Корейялыр
һәлә 1234-чү илдә дүнјада илк
дәфә метал шрифтлир ихтира
етмишләр. Чосон сүлаләсинин
дөрдүнчү һәкмдары *Сеchonг*
1443-чү илдә *һангыл* адланан
корейя әлифбасыны јаратмыш-
ды. Чин һероглифләри әса-
сында јазылмыш поезија *һан-
си*, һангыл әлифбасында јазы-
лан поезија исә *сичо* адланыр.
Мүасир Корейя поезијасынын
инкишафында Ким Со Вол,
Чон Чжи Ен, Ким Ги Рым вә ХХ
әсрин ән јажшы шаири һеса-
билән Со Чонг Чу бөјүк рол
ојнамышлар. Корейя әдәбијя-
тынын инкишафында Хо Гун,
Ким Ман Чунг, И Гоанг Су,
Һоанг Сун Ион вә башга јазы-
чыларын хүсуси ролу олмуш-
дур. Ән'әнәви корейя мусигиси
ики јерә бөлүнүр: *чонак* (чә-
мијјәтин јухары тәбәгәси үчүн)
вә *согак* (халг мусигиси). Әсас
мусиги әләтләри *гаҗагым, јанг-
гым, хәгым, пири, чангә, сен-
хоан* вә саирдир.

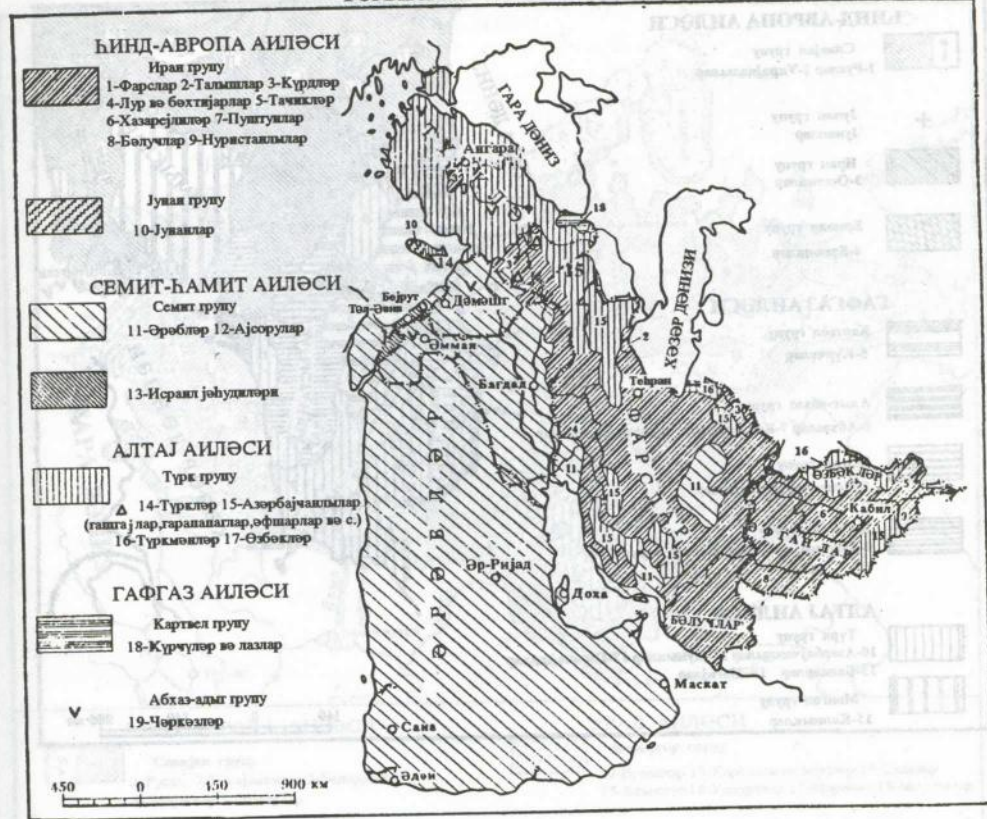
Һазырда Корейя халгы гә-
дим мөдәнијјәтини вә зәнкин
тарихи ән'әнәләрини уғурла
инкишаф етдирир. Бунун үчүн
демократик инкишаф јолуна
дүшән вә дүнја бирлији илә
кениш әлағәләр сахлајан Чә-
нуби Корейяда әлверишли шә-
рант вардыр. Корейя халгынын
гуруб-јаратмаг дүһасына ке-
ниш мејдан верилмиш Корейя
Республикасы Узак Шәрг ре-
кионунда вә дүнја бирлијиндә
ән габагчыл дәвләтләр сыра-
сына чыхмагдадыр. Бирләш-
миш Милләтләр Тәшкилаты-

нын 1995-чи ил мөлүматына
көрә *Корейя Республикасы*
(Чәнуби Корейя) иғтисадијја-
тын инкишаф сәвијјәсинә кө-
рә дүнјада *11-чи јери* тутур.
Корейя Республикасы дүнјада
ән зәнкин волфрам јатағлары-
на маликдир. Фләкәнин иғтиса-
дијјатында полад истехсалы,
әлван металлуркија, дэзкаһҗа-
јырма, электрон, автомобилга-
јырма, електрон, автомобилга-
јырма, кәмигајырма, кимја, то-
хучулуг, полиграфија, мәишәт
авадашлығы истехсалы вә баш-
га сәнәје сәһәләри апарычы рол
ојнајыр. Чәнуби Корейя халгы
идман сәһәсиндә дә бөјүк на-
илијјәтләр әлдә етмишдир. Чә-
нуби Корейя идманчылары
1988-чи ил Сеул олимпиада-
сында 4-чү, 1992-чи ил Барсе-
лона олимпиадасында исә 7-чи
јери тутмушлар. Сеул, Бусан,
Ичмон, Тәчан, Дәгу вә Гоанг-
чу өлкәнин ән ири иғтисадиј-
јат вә мөдәнијјәт мәркәзләри-
дир. Фләкәнин пәјтахты Сеулда
12 милјондан чох әһали јаша-
јыр.

Корейя Республикасынын
кечмиш ССРИ әразисиндә меј-
дана кәлмиш мүстәгил дәвләт-
ләрлә, о чүмләдән түрк рес-
публикалары илә әлағәләри
даһа да кенишләнмәкдәдир.

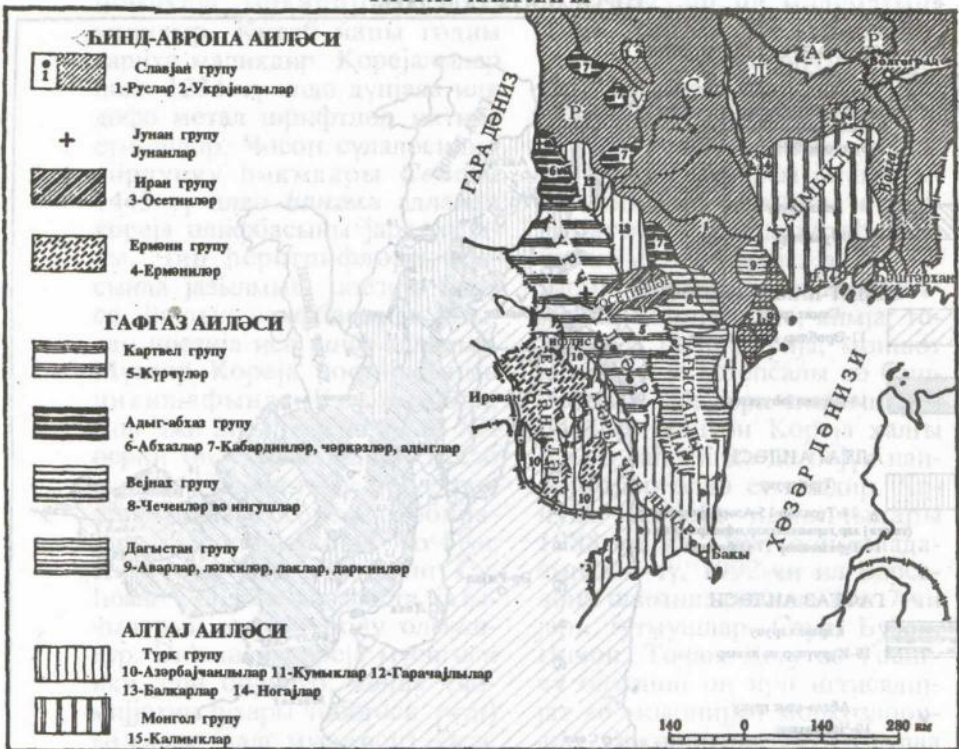
Әдәбијјат: История стран зарубеж-
ной Азии в средние века. Москва, 1970;
История Кореи. т. 1-2. Москва, 1974;
Джарылгасинова Р. Ш. Этногенез и эт-
ническая история корейцев по данным
эпиграфики. Москва, 1979; Ионова Ю.
В. Обряды, обычаи и их социальные
функции в Корее. Середина XIX начала
XX века. Москва, 1982; Корея. Цифры
и факты. Сеул, 1993; Records of Korean.
Seoul, 1995 (printed in korean); Win. (journal)
Seoul, 1996, 01, (printed in korean).

ГӨРБИ АСИЈА ХАЛГЛАРЫ

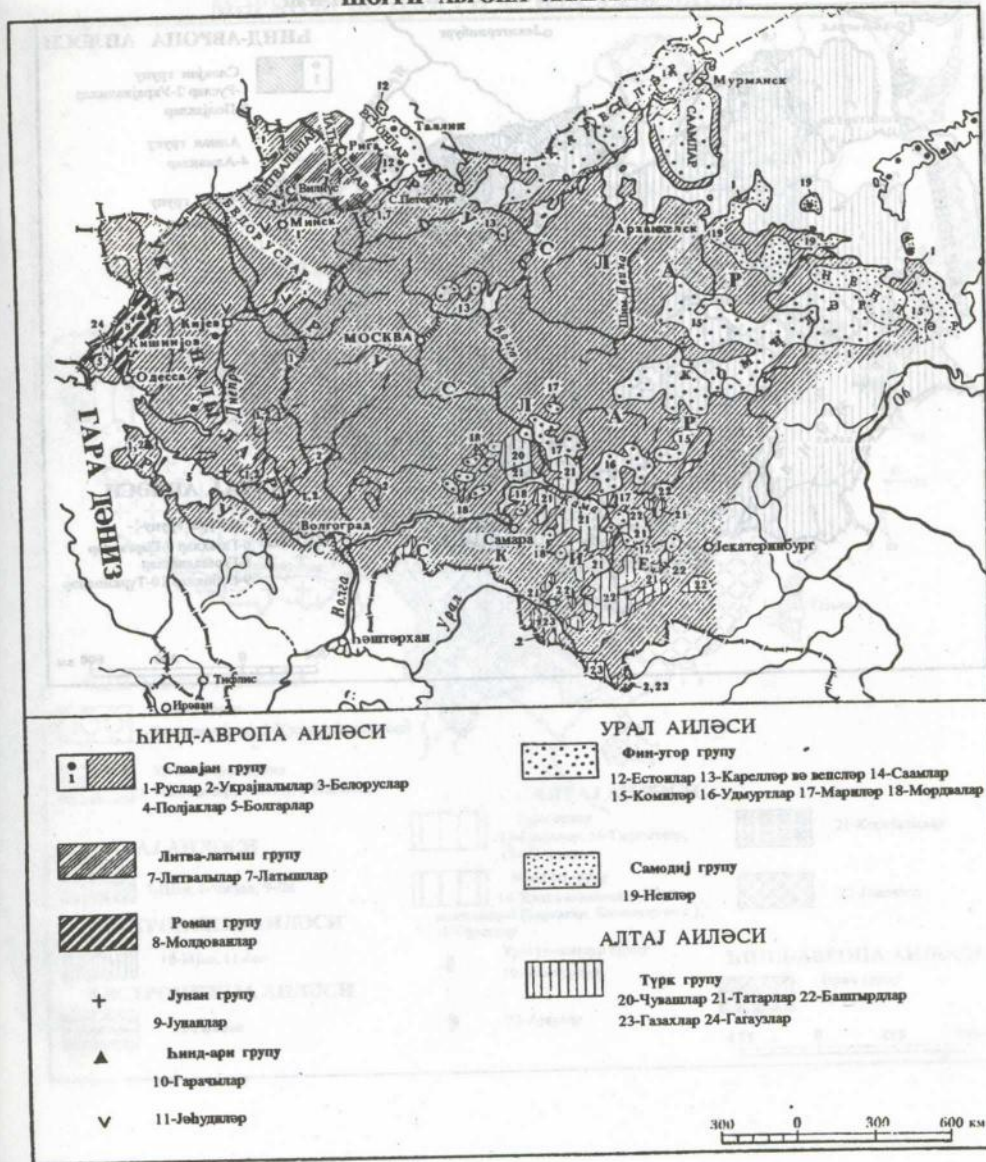

ГАФГАЗ ХАЛГЛАРЫ

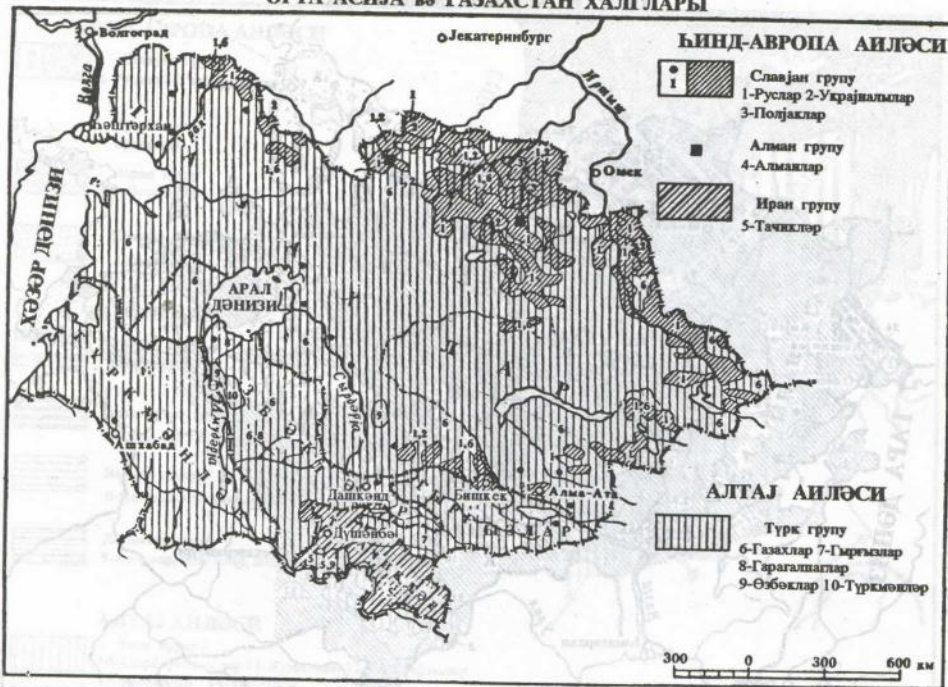

ШӘРҖИ АВРОПА ХАЛГЛАРЫ

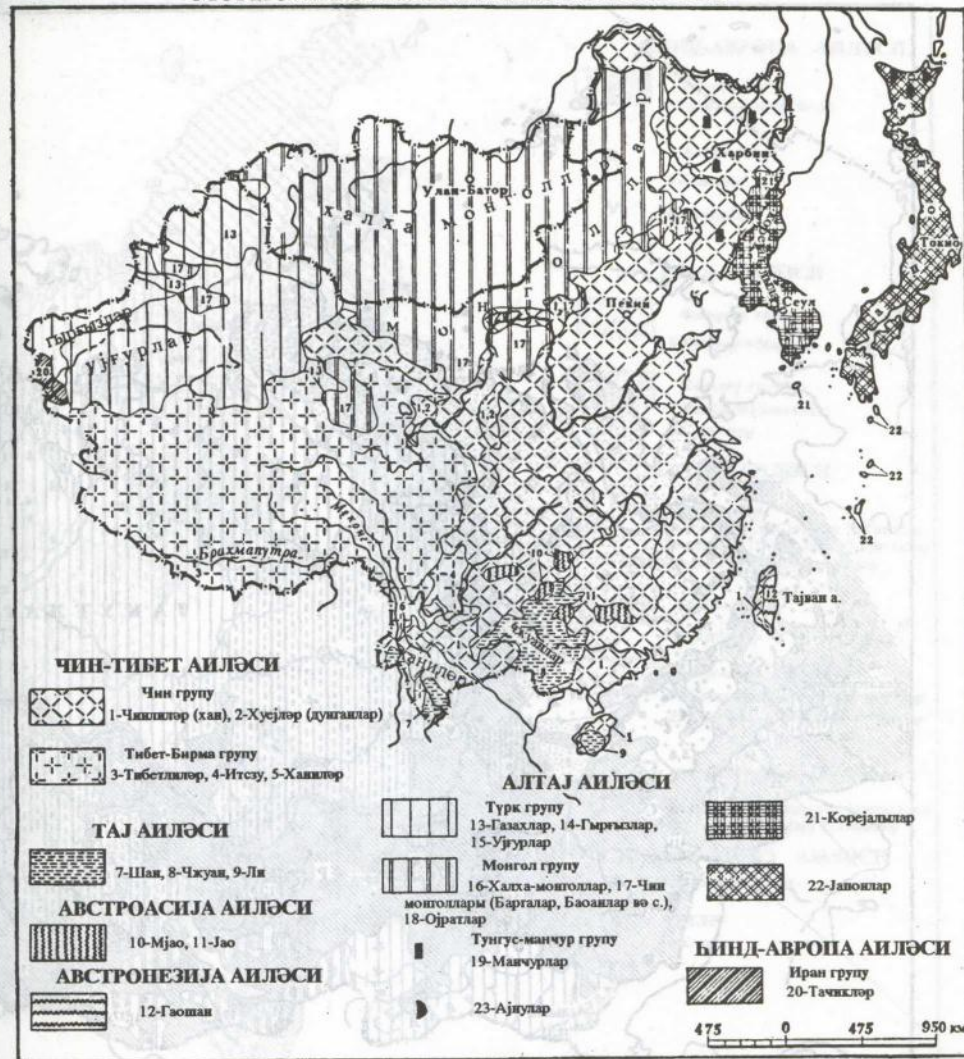

ОРТА АСИЈА ВӘ ГАЗАХСТАН ХАЛГЛАРЫ

МӘРКӘЗИ ВӘ ШӘРГИ АСИЈА ХАЛГЛАРЫ

СИБИР ВӘ УЗАГ ШӘРҖАЛЛАРЫ

ЫНД-АВРОПА АНЛӘСИ

- Славян групп
1-Руслар 2-Украинлар
- Алман групп
3-Алманлар
- 4-Йәһудиләр

УРАЛ АНЛӘСИ

- Фин-угор групп
5-Ханлар 6-Манлар
- Самодий групп
7-Ненләр 8-Нгансалар
9-Селкуиләр

АЛТАЙ АНЛӘСИ

- Түрк групп
10-Чуашлар 11-Татарлар 12-Газаклар
13-Алтайлар 14-Хакаслар 15-Туваиләр
16-Сахалар (якутлар) вә долганлар
- Монгол групп
17-Бурятлар
- Тунгус-манчур групп
18-Евекләр 19-Евекләр 20-Наһиләр
21-Удкеләр 22-Ороклар вә ороклар

ПАЛЕОАСИЯ ХАЛЛАРЫ

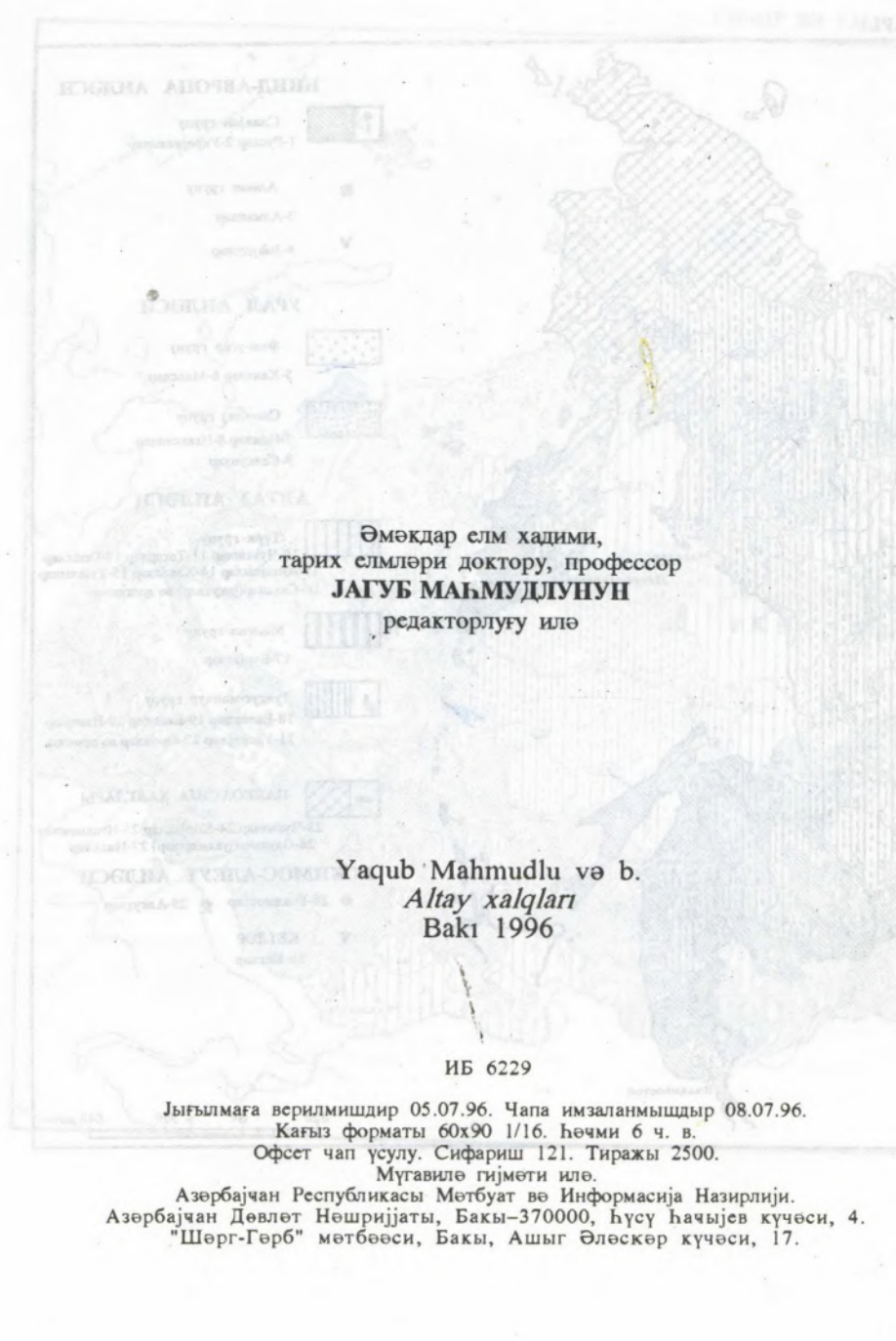
- 23-Чукчалар 24-Коряклар 25-Ительмеләр
26-Одуллар (жукаксиләр) 27-Нивкеләр

ЕСКИМОС-АЛЕУТ АНЛӘСИ

- 28-Ескимослар 29-Алеутлар
- КЕТЛӘР
30-Кетләр

0 320 640 км

Әмөкдар елим хадими,
тарих елимлери доктору, профессор
ЯГУБ МАЪМУДЛУНУН
редакторлуғу илө

Yaqub Mahmudlu və b.
Altay xalqları
Bakı 1996

ИБ 6229

Јығылмаға верилмишдир 05.07.96. Чапа имзаланмышдыр 08.07.96.

Кағыз форматы 60x90 1/16. һөчми 6 ч. в.

Офсет чап үсулу. Сифариш 121. Тиражы 2500.

Мүғавилө гијмети илө.

Азербайжан Республикасы Мөтбуат вө Информасија Назирлији.
Азербайжан Дөвлөт Нөшријјаты, Бақы-370000, һүсү һачыјев күчөси, 4.
"Шөрг-Гөрб" мөтбөөси, Бақы, Ашыг Әлөскөр күчөси, 17.